

Станіслаў Станкевіч

**РУСІФІКАЦЫЯ
БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ ў
БССР і СУПРАЦІЎ
РУСІФІКАЦЫЙНАМУ
ПРАЦЭСУ**

**Мінск
1994**

Таварыства беларускай мовы імя Ф.Скарыны

«Дзеяя беларускасці беларускае мовы»

Д-р Станіслаў Станкевіч (23 лютага 1907 г., с. Арляніты Крэўскай воласці Ашмянскага павету Віленскай губерні - 6 лістапада 1980 г., Нью-Ёрк) - выдатны, хоць пакуль што амаль не вядомы на Бацькаўшчыне беларускі літаратуразнаўца, крытык, публіцыст, грамадскі дзеяч. Ужываў таксама псеўданімы Язэп Каравеўскі, Але́сь Крыга, Дзівасіл. Паходзіць са знакамітага ў беларускім руху роду Станкевічаў. Ягоны родны дзядзька па матчынай лініі - адзін з найбуйнейшых беларускіх мовазнаўцаў Ян Станкевіч.

Станіслаў Станкевіч з юначества пары ўзгадоўваўся ў віленскім беларускім асяроддзі. Вучыўся ў Віленскай Беларускай Гімназіі, у 1933 г. абараніў у Віленскім універсітэце імя С.Батуры магістарскую дысертацию на тэму «Беларуская стыхія ў творах Элізы Ажэшкі», а ў 1936 г. набыў годнасць доктара філасофіі ў галіне польскай і славянскай літаратуры за працу «Беларускія элемэнты ў польскай рамантычнай паэзіі». Дзеючы у Беларускім Студэнцкім Саюзе, рэдагаваў часопіс «Студэнцкая Думка», быў стваральнікам і старшынёй універсітэцкага Таварыства прыяцеляў беларусаведы. Шмат публікованаў на тэмы з гісторыі літаратуры ў віленскай беларускай прэсе. Пісаў і для адзінага беларускага мовазнаўчага часопіса «Роднае слова».

Пасля далучэння Заходняй Беларусі да СССР у 1939 г. працаваў выкладчыкам Настаўніцкага інстытута ў Наваградку. У часе другой сусветнай вайны, падобна як шматлікі іншыя дзеячы былога Заходняй Беларусі, застаўся на Бацькаўшчыне, спадзяючыся і пры чарговай акупацыі працаваць для беларускага справы ці прынамсі не аддаваць у чужацкія рукі адміністрацыйных пасадаў. Станіслав Станкевіч пагадзіўся заняць пасаду старшыні Барысаўскай акругі ў зоне нямецкай тылавой вайсковай адміністрацыі. Гэта дало пасля вайны падставы абвінавачваць С.Станкевіча ў калабарацыянізме. Але захаваліся сведчанні, што гэты чалавек, маючы на сваёй цывільнай пасадзе вельмі абмежаваныя паўнамоцтвы, тым не менш рабіў усёмагчымае, каб ратаваць мірных грамадзянаў. А.Шукелойць сведчыць, як С.Станкевіч папярэджваў габрэйскі актыў пра задуманую гітлераўцамі ліквідацыю барысаўскага гета; шырокая вядомы факт, што Станкевіч уратаваў ад нямецкай расправы захопленага разам з савецкім партызанамі старшыню Саюза савецкіх пісьменнікаў Беларусі і будучага аўтара гімна БССР Міхася Клімковіча. Станіслав Станкевіч удзельнічаў у ІІ Усебеларускім Кангрэсе (Менск, 27 чэрвеня 1944 г.).

Пасля вайны на эміграцыі С.Станкевіч разам з М.Абрамчыкам аднаўляе Раду БНР. Не пакідаючы беларускае палітычнае дзейнасці, зноў грунтоўна бярэцца за рэдактарскую і навуковую працу. У 1948-1962 гг. рэдагуе найбуйнейшую газету беларусаў у вольным свеце - «Бацькаўшчыну» (выпусціў каля паўтысячы нумароў). Стварыў філію нью-Ёркскага Беларускага Інстытута Навук і Маствацтва ў Нямеччыне, рэдагаваў усе чатыры кнігі «Запісаў» БІНiМ, выдадзенія ў Мюнхене. Быў навуковым сакратаром і старшынёй навуковае рады буйнога саветалагічнага асяродка - Інстытута вывучэння СССР (Мюнхен), рэдагаваў «Беларускі зборнік» ды іншыя беларусазнаўчыя працы гэтага Інстытута (разам блізу 70). Укладаў выданні беларускае літаратурнае класікі выдавецтва «Бацькаўшчына» ды пісаў да іх прядмовы (вартая адзначэння праца «Янка Купала. Жыццёвы і творчы шлях паэты», якой распачынаецца фундаментальны том «Спадчына. Выбар паэзіі Янкі Купалы»).

З 1962 г. жыве ў Нью-Ёрку, з 1963 г. і да смерці - галоўны рэдактар газеты «Беларус», якой выпусціў каля 200 нумароў; стала супрацоўнічаў з радыё «Свабода». У ЗША выдаў кнігі «Беларуская падсавецкая літаратура першае паловы 1960-х гадоў» (1967) і «Янка Купала. На 100-я ўгодкі ад нараджэння» (1982). Рэдка які нумар рэдагаваных д-рам С.Станкевічам першыёдыкаў абыходзіўся без ягонага артыкула на філалагічныя тэмы. Яго цікавіла і беларуская класіка, і актуальны літаратурны працэс. Сур'ёзных, глубокіх артыкулаў з гісторыі літаратуры, літаратуразнаўчых і літаратурна-крытычных Станіслаў Станкевіч пакінуў па сабе мноства, і яны яшчэ чакаюць свайго даследніка і ўкладальніка.

Да мовазнаўчых пытанняў Станіслаў Станкевіч падыходзіў з агульнафілалагічнага гледзішча. Звяртаўся да сацыялінгвістычнага аналізу беларускае моўнае сітуацыі. Ягонае ўласнае мовазнаўчае ды рэдактарскае крэда сформуляванае ў артыкуле пра Антона Адамовіча: «паглыбленьне, калі гэтак выразіцца, беларускасыці беларускае мовы й ейная дэрусыфікацыя». Гэтым апошнім тэрмінам С.Станкевіч акрэсліў істотнае паняцце, якім апераюць прыхільнікі беларускага моўнага пурызму. Станіслаў Станкевіч - рэдактар знаходзіўся пад відавочным уплывам свайго дзядзькі, найбуйнейшага мовазнаўчага аўтарытэта на эміграцыі Янкі Станкевіча, хаця не ўсе з прапанаваных Я.Станкевічам унормаванняў і наваццяў ён прыняў на практицы.

Дзейнасць С.Станкевіча - прынамсі з увагі на абытмо рэдагаваных ім тэкстаў - сталася істотным чыннікам эахавання і развіцця беларускае літаратурнае мовы на эміграцыі. Ён быў

носьбітам класічнае моўнае традыцыйні, а абазнанасць у беларускай літаратуры дазволіла яму развіць у сабе моўны густ, стылістычнае чущцё, бачанне моўных тэндэнцыяў і перспектывы. С.Станкевіч высока цаніў і ўважаў за аднаго з фармавальнікаў базы паваеннае літаратурнае мовы Антона Адамовіча, ухваляў яго за паслядоўнае пашырэнне граматычных формаў і словаў, «якія адрозніваюць беларускую ад расейскае мовы». Адамовіч да вайны жыў і працаваў у БССР. Дык жа ў 1950-70-х гадах ablічча класічнае беларускае літаратурнае мовы ў згодзе фармавалі і віленчукі, і менчукі.

Прапанаваная чытчу праца складаецца з дзвюх асноўных частак. У пачатку Станіслаў Станкевіч робіць на падставе тагачаснае беларускае перыёдыкі аб'ектыўны аналіз моўнае сітуацыі ў Беларусі пры канцы 50-х - на пачатку 60-х гг. Кароткачасовая «адлега» выплеснула на старонкі друку праўду: Беларусь, беларуская мова жыла, сведамыя беларусы розных пакаленняў, як толькі з'явілася магчымасць, выступілі ў прэсе за пашырэнне функцыяў роднае мовы і за ейнае ачышчэнне ад русіфікатарскіх напластаванняў. Аналіз, зроблены С.Станкевічам, дужа прыдаўся б, каб быў даступны чытачам на Бацькаўшчыне, бо тады і цяжкай было б камуністычным уладам наноў душыць беларушчыну, і прасцей было б новай генерацыі адраджэнцаў 80-х гг. Бо публікацыі, сабраныя і пракаментаваныя Станіславам Станкевічам, надзіва падобныя да тых зваротаў і допісаў, што пачалі запаўняць смялейшы беларускі друк праз 25 гадоў. Аналіз бальшавіцкае моўнае палітыкі, увасаблення ў Беларусі іхняе канцэпцыі «збліжэння» ды наступнага «зліцця» моваў, зроблены аўтарам пад агульным назовам «Звужэнные сферы ўжыванья беларускай мовы», захоўвае актуальнасць і сёння, на жаль, не толькі як праца па гісторыі мовы ці як даніна тым, хто за мову змагаўся.

Другі раздзел прысвечаны ўласна культуры пісьмовае мовы на ўзоруных марфалогії, словаутварэння, сінтаксісу, фразеалогіі ды лексікі. Для асэнсавання стану беларускае мовы істотную вагу мае тэрміналагічная вызначанасць у называнні двух варыянтаў, на якія раскалола літаратурную мову рэформа 1933 г. і наступная яе русіфікацыя на іншых - акрамя правапіснага - узоруных. Вось жа Станіслаў Станкевіч паслядоўна размяжоўвае «беларускі» ды «зрусыфікованы савецкі» правапіс, «беларускую літаратурную мову» ды «савецкую беларускую літаратурную мову». Апошні тэрмін і служыць назовам згаданага раздзела.

Каштоўным і слушным ёсць адзначэнне ролі пісьменнікаў у захаванні самабытнасці мовы, у непрыніці русіфікацыі на

лексічным і сінтаксічным узроўнях. Пісьменнік мусіць быць пасярэднікам між жывою народнаю, у тым ліку дыялектнаю, моваю ды літаратурнаю формаю беларускае мовы. Таму нават сэрвілістыгчна настроеныя пісьменнікі ў мове заставаліся непаслухмияныя, не зважалі на афіцыйныя моўныя даведнікі.

Станіслаў Станкевіч яшчэ ў 50-х гадах рабіў вельмі патрэбную справу, якую потым, у 80-х, падхапілі адраджэнцы на Бацькаўшчыне: шукаў і ўкараняў да найбольш часта ўжываных русізмаў уласнабеларускія адпаведнікі (параўн. ягоныя пераклады словаў подвиг, путевка, сделка, урок).

Можна было б дапаўняць і дапаўняць як аргументацыю Станіслава Станкевіча, гэтак і пералік пунктаў ягоных увагаў, можна пацвярджаць доказы сведамае русіфікацыі беларускае мовы дыялектным матэрыялам і гісторыяй мовы, можна прывесці яшчэ прыкладаў непаслядоўнасці афіцыйных граматыкаў ці слоўнікаў. І гэтая праца, упэўнены, будзе рабіцца. Яна пад сілу тым лінгвістам, якія бачаць будучыню беларускае мовы ў рэалізацыі ейнага велізарнага і самабытнага патэнцыялу, а не ў рашчыненні ў суседской мове.

Пры перадруку скасаваныя толькі дзве, але ж надзвычай харектэрныя для пісьмовас мовы Станіслава Станкевіча і наогул для літаратурнае нормы беларускай эміграцыі рысы: пазначэнне - паводле жывога вымаўлення - прыстаўнога [в] у словах на а- пасля прыназоўніка у (у васноўным, у вабароне), а таксама захаванне этымалагічнае цвёрдасці [с] у лацінізме русыфікацыя ды вытворных ад яго. У астатнім жа асаблівасці Станкевічавай мовы перададзенія паводле арыгіналу, публікованага ў «Запісах» Беларускага Інстытута Навукі й Мастацтва, кніга 1 (Мюнхэн, 1962).

Арыгінал прадмовы напісаны дарэформавым правапісам (заўв. рэд.)

Вінцук Вячорка

РУСІФІКАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ Ў БССР І СУПРАЦІЎ РУСІФІКАЦЫЙНАМ У ПРАЦЭСУ

Паводле савецкай камуністычнай тэорыі, працэс зыліцьця ўсіх народаў Савецкага Саюзу ў г.зв. савецкую, або сацыялістычную, а як цяпер, асабліва пасля XXII зыезду КПСС гаворыцца, у камуністычную нацыю адбывае ѡца на базе ўзаемнага скрыжоўвання нацыянальных элемэнтаў усіх народаў, засяляючых Савецкі Саюз, і фармавання зь іх новых, супольных для ўсіх народаў нацыянальных элемэнтаў і асаблівасцяў, як асновы гэтае новае нацыі. У запраўднасці ж гэты працэс праводзіцца вылучна на расейскай нацыянальнай базе - на базе расейскае гісторыі, расейскае культуры, расейскае мовы й навет на базе расейскага патрыятызму. Такім парадкам фактывічна праводзіцца не працэс зацірання нацыянальных асаблівасцяў усіх народаў СССР і тварэння зь іх новае сацыялістычнае нацыі, адменнае ад усіх існуючых сяньня народаў СССР, у тым ліку й ад расейскага народу, але працэс усебаковае русіфікацыі ўсіх нерасейскіх народаў Савецкага Саюзу. У пляне гэтай нацыянальнай палітыкі праводзіцца ў шырокім маштабе й русіфікацыя ўсіх нерасейскіх моваў Савецкага Саюзу, у тым ліку й беларускай мовы.

Узынятая яшчэ ў пачатку 30-ых гадоў кампанія супраць беларускае мовы ў БССР і палітыка ейнае русіфікацыі знайшлі сваё найшырэйшае сканкрэтыванне ў выдадзенай у 1931 годзе пад рэдакцыяй дырэктара Інстытуту Філязофіі Беларускай Акадэміі Навук акадэміка С.Вольфсона й пры галоўным ягоным аўтарстве кнізе «Навука на службе нацдэмайской контррэвалюцыі». Практычным завяршэннем першай фазы гэтае кампаніі сталася ўрадавая пастанова Савету народных камісараў БССР за 28 жнівеня 1933 году «Аб зыменах і спрашчэнныні беларускага правапісу», якая, аднак, датычыла ня толькі правапісу, але й фанэтычных ды марфалягічных асаблівасцяў беларускае мовы.

Ужыццяўленая ў Беларусі моўная палітика адначасна праводзілася й сярод усіх іншых нерасейскіх народаў Савецкага Саюзу. Таксама як у Беларусі, яна ўзынікла ў пачатку 30-ых і дасягнула свайго найвышэйшага пункту пад сярэдзіну 30-ых гадоў. Для абурнівання яе выкарыстоўвалася агульна абавязваючая ў СССР да 1950 году лінгвістычнай тэорыя акадэміка Н.Я.Марра пра паўстаныне й развіццё моваў. Паводле гэтай тэорыі, мова - гэта клясавая зяява, і на працягу ўсіх гісторыі адбывае ѡца рэвалюцыйны працэс скрыжоўвання моваў, які вядзе да поўнага іхнага зыліцьця ў вадну мову на ўсім сьвеце. Пры гэтым Марр ня прызнаваў

паходжаныня ад супольнае мовы-асновы сваяцкіх моваў, якія твораць сям'ю або групу моваў, але цьвердзіў, што спачатку ў розных мясцох незалежна ад сябе паўстала шмат моваў.

Гэтая першая фаза бальшавіцкае моўнае палітыкі ў дачыненіі да беларускай мовы грунтоўна разгледжаная ў вольным съвеце д-рам Я.Станкевічам¹, а ў дачыненіі да ўкраінскай мовы - праф. В.Чапленкам і праф. Р.Смаль-Стоцкім², прычым апошні, аналізуючы грунтоўны працэс русіфікацыі ўкраінскай мовы, коратка спыняеца над такімі-ж працэсамі ўсіх нерасейскіх мовах СССР, у тым ліку й у беларускай мове. Смаль-Стоцкі даводзіць свой разгляд бальшавіцкай моўнай палітыкі да канца 1950 году, калі была Сталінам адкінутая моўная тэорыя Марра, як ненавуковая й «вульгарызатарская», і была ўсанкцыянуваная ім новая моўная тэорыя аб будучай інтэрнацыянальнай сусветнай мове й папярэдніх ёй занальніх мовах³. У 1950 годзе Сталін пісаў:

Мы будзем мець справу ня зь дзявюма мовамі, ... а із сотнямі нацыянальных моваў, зь якіх у выніку дایтога эканамічнага, палітычнага й культурнага супрацоўніцтва нацыяў будуць выдзялянца спачатку найболыш узбагачаныя адзінія занальнія мовы, а потым занальнія мовы зыліоцна ў вадну супольную міжнародную мову, ...якая... будзе новай мовай, што ўбярэ ў сябе найлепшыя элемэнты нацыянальных і занальніх моваў⁴.

Гэткім парадкам, паводле Сталіна, адна з прадбачаных ім занальніх моваў павінна паўстаць у Савецкім Саюзе, зразумела, на базе расейскай міўны. Савецкая моваведа ў далейшым больш прамоўчава пытаныне занальніх моваў, і наагул не распрацоўваеца яно ідэялігічна, а асноўны націск кладзеца на паўстаныне аднае сусветнае мовы. Савецкі вучоны М.Каммары гэтак фармулюе гэтую проблему:

Для лучнасыці вольных камуністычных нацыяў што раз больш настойлівай неабходнасцяй будзе, на нашую думку, выдзяленыне зь існуючых моваў адзінае, якая магла-б легчы ў аснову будучай адзінай

¹ Я.Станкевіч. Моўная палітыка бальшавікоў у Беларускай ССР. «Беларускі Зборнік» Інстытуту Вывучэння СССР, кн. 2, Мюнхэн, 1955. Toe-ж у скрачэныні паангельску - The Language Policy of the Bolsheviks in the Belorussian SSR. «Bielorussian Review» of the Institute for the Study of the USSR No. 1. Munich, 1955.

² Васіль Чапленко. Більшовіцкая мовна політика. Інстытут Вывучэння СССР, Мюнхен, 1956. Roman Smal-Stocki. The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism. Milwaukee, 1952.

³ «Правда», 20.06.1950.

⁴ И.Сталин. Марксизм и вопросы языкоznания. Москва, 1950, б. 111-112.

сусъветнай мовы як сяродка лучнасьці для ўсяго чалавецтва і ўвабрала ў сябе багацьце ўсіх іншых нацыянальных моваў і культуры⁵ (падчыркнута тут і ў наступнай цытате М.Каммары).

Каммары пакідае адкрытым пытаныне, якая-ж канкрэтна мова павінна легчы ў васнову «будучае адзінае сусъвестнае мовы», але лёгіка ягоных разважанняў не пакідае сумлеваў, што гэтай мовай павінна стацца расейская мова. Крыху балонаў раней ён робіць выразную да гэтага алюзію:

Ленін падчыркваў, што вялікая расейская мова будзе зусім дабравольна вывучацца ўсімі народамі Расеі, калі не навязваць яе сілай, звужаючы права іншых нацыяў і моваў. Патрэбы эканамічных, палітычных, культурных лучнасьцяў народаў у шматнацыянальной дзяржаве й грамадзтве прыродна й законамерна прыводзяць да дабравольнага вывучэння мовы балшыні жыхарства ў якасці сяродка міжнацыянальных лучнасьцяў разам з вывучэннем сваёй роднай мовы кожнай нацыяй. Практыка поўнасцю пацвердзіла справядлівасць ленінскага прадбачання. Для часткі малых нацыяў, племяў і народаў расейская мова ўжо цяпер сталася на толькі сяродкам міжнацыянальных лучнасьцяў, але й роднай мовай⁶.

Як было ўспомнена на пачатку, у аснове ідэялягічных прынцыпаў камунізму ляжыць сыціраныне нацыянальных асаблівасцяў паасобных народаў і іхнае будучае зыліцы ў адзіную камуністычную нацыю, а іхных моваў - у адзіную сусъветную мову. Спасярод, аднак, усіх нацыянальных асаблівасцяў нацыяў і народаў сыціраныне й зыліцы моваў у адзіную мову мае закончыцца найпазней. Гэтак новая Программа КПСС канстатуе:

Зъ перамогай камунізму ў СССР настане яшчэ большае збліжэныне нацыяў, павялічыцца іхная эканамічная і ідэйная супольнасць, развязіцца супольныя камуністычныя рысы іхнага духовага аблічча. Аднак сыціраныне нацыянальных розніцаў, у асаблівасці моўных розніцаў, куды да ўжэйшы працэс, чымся сыціраныне клясавых асаблівасцяў⁷.

Дзеля тактычных і прапагандовых матываў у Савецкім Саюзе ўсыцяж гаворыцца аб поўнай свабодзе развязіцца ўсіх нацыянальных культуры і моваў ды іхнай раёнпраўнасці. Навет у новай Программе КПСС ясна сказана, што «ў умовах брацкай дружбы і ўзаемнага

⁵ М.Каммари. Строительство коммунизма и развитие национальных языков. «Политическое самообразование», № 4, 1960, б. 75.

⁶ Тамсама, б. 70.

⁷ «Правда», 02.11.1961.

даверу народаў нацыянальныя мовы разъвіваюцца на аснове раўнапраўя і ўзаемнага ўзбагачэння»⁸. Але ў запраўднасці расейская мова знаходзіцца ў вынятковым палажэнні, што практычна дае ёй поўную гэгемонію над усімі іншымі мовамі народаў Савецкага Саюзу, а ўспомнены прынцып «узаемнага ўзбагачэння» ў практыцы зводзіцца да аднабаковага «узбагачэння» нерасейскіх моваў з расейскай мовы, а не наадварот. Гэтае вылучнае і ўпрыгілеванае палажэнне расейскай мовы звычайна абгрунтуюваецца наступнай ейнай роліяй:

1. Расейская мова «па свайму багацьцю, па грандыёзnamу значэнню тых каштоўнасцяў, што створаны на гэтай мове, займае адно зь першых месц сярод вядучых моваў сьвету і ня можа не аказаць уплыву на другія мовы нашага Саюзу»⁹.

2. «Руская мова займае асобнае месца сярод іншых моў Савецкага Саюзу. Зьяўляючыся мовай вялікага рускага народу, які аказвае нябачаны ў гісторыі прагрэсіўны ўплыў сваёй культурай на культуру іншых народаў, які вывеў гэтыя народы нашай краіны на шлях сацыялізму, згуртаваўшы іх у адзіную, моцную, многанацыянальную сям'ю, руская мова ў вышэйшай ступені ўзьдзейнічае на нацыянальныя мовы»¹⁰.

3. Як запісана ў новай Программе КПСС, «працэс дабравольнага вывучэння, побач з роднай мовай, рускай мовы мае пазытыўнае значэнне, дзеля таго што гэта дапамагае ўзаемнай абмене дазваньнем і далучэнню кожнай нацыі й народнасці да культурных дасягненняў усіх іншых народаў СССР і да сусветнай культуры. Руская мова фактычна сталася агульнай мовай міжнацыянальных лучнасцяў і супрацоўніцтва ўсіх народаў СССР»¹¹.

4. «Цяпер расейская мова сталася ўзапраўды другой роднай мовай народаў, што насяляюць тэрыторыю Савецкага Саюзу, і як такая, жывіць і ўзбагачае сабой мовы гэтих народаў»¹². А як цвердзіць цытаваны вышэй Каммары, «для часыці малых нацыяў, плямён і народнасцяў расейская мова ўжо цяпер сталася ня толькі сяродкам міжнацыянальных зносінаў, але й роднай мовай... Паводле дадзеных перапісу насельніцтва 1959 году, звыш 10 мільёнаў

⁸ Тамсама.

⁹ М.Крукоўскі. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Менск, 1958, б. 5.

¹⁰ М.Крукоўскі ў калектыўнай кнізе «Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі». Менск, 1958, б. 122.

¹¹ «Правда», 02.11.1961.

¹² М.Крукоўскі, тамсама, б. 122.

насельніцтва нерасейскага паходжаньня назвалі расейскую мову сваей роднай»¹³.

Заданьнем гэтага артыкулу ёсьць разгляд найсвяжэйшага моўнага працэсу ў БССР, як выніку бальшавіцкае моўнае палітыкі апошняга часу, а таксама руху супраціву моўнае русіфікацыі, які пачаўся ў сувязі з пасълясталінскай «адлегай», асабліва пасъля ХХ зьезду партыі ў 1956 годзе, і развіваецца з большым або меншым насіленнем аж да апошняга часу. Падобна як і на працягу ўсіх русіфікацыінае моўнае кампаніі, запачаткованае ў 30-ых гадох, гэтак і ў ейнай цяперашняй фазе ўва ўсіх нерасейскіх мовах Савецкага Саюзу адбываецца больш менш адначасна адолькавы працэс і адолькавая ў дачыненіі да яго рэакцыя з боку паасобных народаў. Калі ходзіць пра славянскія нерасейскія мовы Савецкага Саюзу - беларускую і ўкраінскую, дык гэты працэс, у сувязі із свяштвам гэтых моваў як міжсобку, гэтак між імі й мовай расейскай - ува ўсіх навет дэталях ідэнтычны. Калі-ж ходзіць пра мовы неславянскія - цюрскія, мовы народаў Каўказу, а таксама мовы балцкіх народаў, якія ў дадатку, толькі ў 1940 годзе апынуліся ў складзе Савецкага Саюзу, дык у працэсе русіфікацыі іх, пэўна-ж, існуюць некаторыя фармальныя й колькасныя розніцы ад такога-ж працэсу ў мове беларускай і ўкраінскай, але ў асноўных прынцыпах і галоўна мэтах, да якіх працэс гэты ськіраваны, розніцаў няма ніякіх. Таму прадстаўленае ніжэй палажэнне беларускай мовы ў БССР можа ў поўнай меры ілюстраваць палажэнне і ўсіх нерасейскіх моваў народаў Савецкага Саюзу.

Рэалізацыя бальшавіцкай моўнай палітыкі ў БССР, падобна як і ў іншых нацыянальных рэспубліках, праводзіцца адначасна ў двух кірунках, якія ўзаємна сябе дапаўняюць і паступова, але пасълядоўна вядуть да будучай поўнай нівеляцыі беларускай мовы: 1. у кірунку звужэння сферы ўжывання беларускай мовы ў публічным жыцці рэспублікі й замены яе расейскай, як «другой роднай мовай» беларускага народу; 2. у кірунку ўсебаковае русіфікацыі яшчэ дапушчанай да публічнага ўжывання беларускай літаратурнай мовы. Абодвух гэтыя працэсы разгледзім асобна.

ЗВУЖЭНЬНЕ СФЭРЫ ЎЖЫВАНЬНЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Афіцыйнае вызнаньне расейскай мовы ў якасці «другой роднай мовы» нерасейскіх народаў Савецкага Саюзу ў сваім практычным

¹³ М.Каммари, тамсама, б. 70.

выніку прывяло ня толькі да моўнага паралелізму ў БССР, але навет, як канкрэтна пабачым ніжэй, да нясумернай перавагі расейскай мовы над беларускай у публічным жыцьці БССР. Перш за ўсё гэтая гэгемонія расейскае мовы мае месца ў школьнай практыцы БССР. Паводле афіцыйнага съцверджаньня, у Беларусі 95% школаў у 1955/56 навучальным годзе вяло навучанье ў беларускай мове, а толькі 5% - у расейскай мове¹⁴. Але гэтак было толькі на паперы і, відаць, толькі паводле афіцыйнага назову школаў, як беларускіх і як расейскіх, бо ў запраўднасці беларускія з назову школы ў вялізарнай балышыні выкладаныне ўсіх школьных прадметаў, за вынікам беларускае мовы й літаратуры, праводзяць, як правіла, у расейскай мове. Будзе карысна прывесыці найбольш харектэрныя выказваныні на гэту тэму самых савецкіх настаўнікаў і студэнтаў савецкіх вышэйшых навучальных установах у БССР.

Супраць ігнараванья беларускай мовы ў школьнім навучаньні першым на ўесь голас падняў трывогу ў канцы 1957 году студэнт аддзелу журналістыкі Беларускага Дзяржаўнага Ўніверсітэту малады беларускі пісьменнік Барыс Сачанка. У сваім артыкуле «Шанаваць родную мову»¹⁵ Сачанка, на довад сваіх цъверджаньняў аб дэградацыі беларускае мовы, прывёў шмат аўтэнтычных фактаў. Між іншым ён пераказаў размову з аднай настаўніцай з Магілёўшчыны, якая яму расказала наступнае: «Я зь вёскі з-пад Магілава, вучылася ў беларускай школе, здаецца, да паступленыя ва ўніверсітэт нядрэнна і гаварыла пабеларуску. А там забыла ўсё. Ды гэта і ня дзіўна. Піць год ня было чуваць на лекцыі беларускага слова!» Камэнтуючы гэтыя слова, Сачанка далей спасыцерагае: «Куды-б ты не паступаў - у тэхнікум або інстытут - беларускай мовы й літаратуры здаваць ня трэба. Зайдзі ў любую арганізацыю, у любую ўстанову - усе справы вядуцца на рускай мове. Родная мова амаль ня ўжываецца ні на шыльдах, ні на этикетах». Каб надаць большае палітычнае вагі сваім словам ды, відаць, застрахавацца перад абвінавачаньнем у «нацыянальнай аблежаванасці й вылучнасці», аўтар, зацітаваўшы словаў Леніна: «члены РКП на тэрыторыі Украіны павінны на справе праводзіць права працоўных мас вучыцца й гаварыць ува ўсіх савецкіх установах на роднай мове, усяляк процідзейнічаючы русіфікаторскім спробам адцясняць украінскую мову на другі плян, ператвараючы яе ў сяродак камуністычнай адукацыі народных маў - заканчвае свой артыкул вывадам: «Гэта ленінскае палажэнніне

¹⁴ «Культурное строительство СССР». Москва, 1956, б. 186-187.

¹⁵ Барыс Сачанка. Шанаваць родную мову. «Літаратура і Мастацтва», № 99, 14.12.1957.

поўнасыцца адносіцца ѹ да нашай беларускай мовы».

Артыкул Сачанкі выклікаў жывы водгук сярод беларускай савецкай інтэлігенцыі й распачаў цэю кампанію за прывярненне правоў беларускай мовы ў школьніцтве й наагул у публічным жыцці. Адусюль пасыпаліся лісты ў рэдакцыю газэты «Літаратура і Мастацтва» ад настаўнікаў, студэнтаў і пісьменнікаў у справе ненатуральнага выщікання беларускай мовы із школьнага жыцця, так што гэтая газэта, дзеля друкавання некаторых з такіх лістоў, была змушаная адвесці на працягу нейкага часу на сваіх балонах у аддзеле «З рэдакцыйнай пошты» спэцыяльнную рубрыку п. н. «Шанаваць родную мову». Урыгукі зь некаторых такіх лістоў, як найбольш характэрныя, ня лішнім будзе тут прывесці.

Гэтак студэнт 5-га курсу філялягічнага факультэту Беларускага Дзяржаўнага Ўніверсітэту В.Чамярыцкі піша:

Добрых 90 працэнтаў мастацкай і вучэбнай літаратуры, якую трэба перачытаць студэнту за 5 год, выдадзеная на рускай мове... І сапраўды, было сорамна сядзець на некаторых беларускіх уроках: столькі небеларускіх выразаў, столькі небеларускіх слоў. Адным словам, нейкі руска-беларускі дыялект. Правільна кажуць нашы выпускнікі, што ў сэнсе практычнага валодання беларускай мовай ва ўніверсітэце яны нічога не атрымалі, а, наадварот, больш забылі, чым навучыліся. А гэтак-жэ абстаіць справа зь беларускай мовай і ў іншых ВНУ рэспублікі¹⁶.

Далей аўтар, падобна як і Сачанка, робіць вывод: «Толькі тады, калі мы пачуем жывую беларускую мову з вуснаў выкладчыка і прадаўца, сакратаркі і інжынера, дырэктара заводу і міністра, калі мы знайдзем яе ў заявах і ў пратаколах судовых працэсаў, на старонках навуковых прац - толькі тады беларуская мова зойме належнае месца ў жыцці». Таксама, падобна як Сачанка, дзеля большай палітычнай вагі сваіх словаў і застрахавання перад эвэнтуальным абвінавачаннем у «буржуазным нацыяналізме», ён канчае свой артыкул словамі: «Кажная нацыя можа разъвіваць сваю духовую й матарыяльную культуру толькі на сваёй роднай мове - так гаворыць марксізм. Ня ведаючы і не шануючы яе, нельга любіць паспраўднаму іншыя мовы».

А вось съветчаныне настаўніка Валейкаўскай школы Смаргоньскага раёну:

Б.Сачанка правільна піша, што ў нашых вышэйшых навучальных установах цяжка пачуць роднае слова. А звычайна пра

¹⁶ «Літаратура і Мастацтва», № 3, 08.01.1958.

ўніверситет гавораць, што гэта «кузьня нацыянальных кадраў». Я ў мінулым годзе скончыў беларускае аддзяленне нашага ўніверситету. Лекцыі на роднай мове слухаў толькі па беларускай мове й літаратуры. І я цяпер вельмі радаваўся-б за тых, хто там вучыцца, калі-б яны слухалі й іншыя дысцыпліны на роднай мове¹⁷.

На менш вымоўныя заўвагі студэнта Менскага архітэктурнабудаўнічага тэхнікуму В.Голуба, у якіх знаходзім і цэнныя фактычныя дадзеныя:

Родная мова для нас - беларуская. Але як гэта ні дзіўна, яна займае мала месца ў сучасны мамэнт у нашым культурным жыцці. У Менску зараз працуюць 58 сярэдніх школ. Зъ іх толькі дзесяць - беларускія. Ды хіба-ж толькі ў Менску такое становішча? Прыкладна тое-ж наглядаецца ў Гомелі, Брэсце, Магілёве і іншых гарадох¹⁸.

Прывёўшы канкрэтныя прыклады із школьнай практыкі, аўтар сцьвярджае падобнае занядбаныне беларускай мовы і ў іншых галінах культурнага жыцця: «Не да гонару студыі «Беларусьфільм», што фільмы яе гучаць не па-беларуску, а Акадэміі Навук БССР тое, што такія кнігі, як «Гісторыя БССР», «Гісторыя Менску», «Беларускае мастацтва», выпушчаны ў сьвет у першую чаргу на рускай мове або павет толькі на рускай»¹⁹. Напасьледак, як іншыя аўтары, В.Голуб заканчвае свой артыкул патрабаваньнем, што «ў Беларусі беларуская мова павінна заніць належнае месца».

Асабліва цікавыя й цэнныя заўвагі на гэтую тэму выкладчыка беларускай мовы Майской сямігадовай школы Крупскага раёну К.Санько:

У нашым раёне налічваецца 79 школ зь беларускай мовай навучаньня, дзе працуе вялікая армія настаўнікаў зь сярэдняй і вышэйшай адукацыяй. Аднак пераважная частка настаўнікаў урокі (апрача беларускай мовы) праводзіць на рускан мове... Я цалкам згодзен з аўтарам артыкулу (Б.Сачанкам - С.С.), што беларуская мова павінна ўвайсці ў паўсядзённы побыт усіх слаёў насельніцтва... Беларуская мова не павінна адыходзіць на задні плян... Яна павінна быць сапраўды роднай²⁰.

Газэта «Літаратура і Мастацтва», зъмяшчаючы далейшыя матарыялы настаўнікаў і наагул сваіх чытачоў у абароне беларускае мовы ў школе, прыводзіць, між іншых, наступныя характэрны

¹⁷ Тамсама.

¹⁸ Тамсама.

¹⁹ Тамсама.

²⁰ Тамсама.

прыклад: «Наставнік У.Васілець (Пагосцкая сярэдняя школа Старобінскага раёну) піша, што ў школьнай бібліятэцы з праграмных твораў па беларускай літаратуры ёсьць толькі адна книга К.Чорнага, дзіве кнігі Крапівы й трох экзэмпляры трывалісті Я.Коласа «На ростанях» у перакладзе на рускую мову. Такое становішча ня толькі ў Пагосцкай школе, але і ў многіх іншых школьнай бібліятэках»²¹. У тым-жэ самым нумары, паклікаючыся на лісты чытачоў, «Літаратура і Мастацтва» робіць агульны вывод, што «чытачы праяўляюць клопаты аб далейшым росквіце беларускай нацыянальнай культуры, робяць слушныя заўвагі, выказваюць свае пажаданы».

У сувязі з пачатай кампаніяй у абароне беларускай мовы ў школах Беларусі газета «Літаратура і Мастацтва» ў нумары за 26 лютага 1958 году зъмесьціла наступнае паведамленыне:

Нядайна міністар асьветы БССР тав. Ільюшын прыслалоў у нашу рэдакцыю пісьмо, у якім дае адказ на закранутыя газэтай пытаныні. Тав. Ільюшын піша:

«Вывучэнню роднай мовы ў школах і пэдагагічных навучальных установах удзяляецца вялікая ўвага. Для пачатковай і сярэдняй школы, сярэдніх і вышэйшых пэдагагічных навучальных установаў Міністэрствам асьветы БССР складзены праграмы, выдадзены падручнікі па мове і літаратуры, мэтадычныя дапаможнікі, зборнікі практикаванняў. Школьныя падручнікі па ўсіх іншых дысцыплінах таксама выдадзены на беларускай мове ў дастатковай колькасці. Школьныя бібліятэкі ў асноўным камплектаваны праграмнымі творамі беларускай літаратуры.

Міністэрства асьветы правяло ў 1957/58 навучальным годзе шэраг мерапрыемстваў, накіраваных на палепшаныне выкладання беларускай і рускай мовай, ліквідацыю недахопаў, якія маюцца ў гэтай справе. Ад настаўнікаў беларускіх школ строга патрабуецца весыці выкладаныне ўсіх предметаў, за выключэннем рускай мовы і літаратуры, на беларускай мове. Кіруючым работнікам народнай асьветы прапанавана ўлічваць пры камплектаваныні беларускіх школ настаўнікамі веданыне імі беларускай мовы...» А ў пэдагагічных інстытутах «выкладчыкам, што вядуць выкладаныне на рускай мове, вызначаны час для падрыхтоўкі да выкладання на беларускай мове».

Што гэтая заява Міністра асьветы БССР - адно папяровая спроба застакаення ўстрывожанай запраўдным станам грамадзкой апініі, съветчак ю толькі далейшыя нараканыні на дэградацыю беларускай мовы ў школьніцтве, але пацьвярджае гэта й сама

²¹ «Літаратура і Мастацтва», № 17, 26.02.1958.

рэдакцыя газэты ў заўвазе пад лістом Міністра асьветы, дзе гаворыцца: «Міністэрства асьветы БССР, бяспрэчна, многае ўжо зрабіла й робіць, каб выправіць некаторыя ненармальныя зъявы ў школьнай справе, але адказ т. Ільюшына не паказвае ў поўнай меры сапраўднага становішча з выкладаньнем беларускай мовы й літаратуры ў школах і падагагічных ВНУ рэспублікі»²².

Не зважаючы на патрабаваныні настаўнікаў, інтэлігенцыі й наагул беларускага жыхарства забяспечыць у школах рэспублікі выкладаньне ў роднай беларускай мове й не зважаючы на вышэй прыведзеную заяву Міністра асьветы БССР, школьнай палітыка ў цэлым СССР пайшла ў кірунку зусім адваротным да гэтых патрабаваньняў. У канцы 1958 году сэсія Вярхоўнага Савету СССР прыняла закон «Аб умацаваныні сувязі школы з жыццём і далейшым развіццем народнай асьветы ў СССР», а съследам за гэтым і ў саюзных рэспубліках былі прынятыя падобныя законы. Гэты закон у БССР быў прыняты ўжо ў пачатку 1959 году. Артыкул 1.1 разьдзелу II-га гэтага закону гаворыць:

«Навучаньне ўсіх школах Беларускай ССР ажыццяўляецца ў роднай мове вучняў. Бацькі маюць права пастанаўляць, у школу зь якой мовай навучаньня аддаваць сваіх дзяцей». І яшчэ далей: «Навучаньне расейская мовы ў школах зь беларускай мовай навучаньня, а так-жэ навучаньне беларускай мовы ў школах з расейскай або іншай мовай навучаньня праводзіцца згодна жаданьня вучняў і іхных бацькоў»²³.

Да ўваходу ў сілу гэтага закону ў расейскіх школах, што знаходзяцца на тэрыторыі саюзных рэспублік, абавязвала выкладаньне ў якасці асобнага прадмету нацыянальнай мовы, як другой дзяржаўнай мовы тэй нацыянальнай рэспублікі, дзе знаходзіцца расейская школа. У той-жэ самы час у нацыянальных школах тэй або іншай рэспублікі было абавязкована і навучаньне расейской мовы. Паводле новага закону пытаньне аб неабходнасці навучаньня нацыянальнай мовы ў расейскіх школах пакідаецца на волю самых вучняў і іхных бацькоў тэй або іншай расейской школы. Таксама на волю вучняў і бацькоў пакідаецца пытаньне аб навучаньні расейской мовы ў тэй або іншай нацыянальнай школе рэспублікі. Тая акалічнасць, што бацькі вучняў у Савецкім Саюзе знаходзяцца ў поўнай залежнасці ад партыйных органаў і прафсаюзных арганізацый, пытаньне аб неабходнасці навучаньня нацыянальнае

²² Тамсама.

²³ «Советская Белоруссия», № 86, 12.04.1959.

мовы рэспублікі ў расейскіх школах, - а такіх школаў у кожнай нацыянальнай рэспубліцы нясумерна вялікая колькасць прапарцыянальна да жыхарства расейскае нацыянальнасці - фактычна перадаецца на развязаныне мясцовых партыйных і прафсаюзных органаў, якія, як правіла, праводзяць палітыку зъмяншэння сферы ўжываныя нацыянальнае мовы й даваныя піршынства расейскай мове, як гэтага вымагае цэнтральнае партыйнае кіраўніцтва.

Гэта датычыцца выкладаныя беларускае мовы, як прадмету, у расейскіх школах БССР, дзе, як мы бачылі, палажэнне беларускае мовы пасля ўспомненае школьнай рэформы зъмянілася на горшое. А ейнае палажэнне ў беларускіх школах засталося такім самым, якім было й раней, і не зъмянілася на лепшае навет пасля абвешчаныя цытаванага ліста Міністра асьветы БССР. Аб гэтым красамоўна съветчыць выступленыне ў гэтай справе беларускага савецкага моваведа Я. Рапановіча ў самым канцы 1961 году з артыкулам пад вымоўным загалоўкам «Дбаць пра культуру мовы». Рапановіч, між іншым, сыцьвярджае:

Да сяньняшняга дня ў многіх школах рэспублікі (аўтар мае наўвеце афіцыйна беларускія школы - С.С.) беларуская мова вывучаецца як прадмет. Астатнія-ж дысцыпліны вядуцца як папала - то на рускай, то на «руска-беларускай» мове. Што атрымліваецца пры такіх парадках - няцяжка ўявіць. Вучні рыхтуюць хатнія заданыні па беларускіх падручніках і адказваюць пабеларуску. Настаўнік тлумачыць і задае пытаныні на рускай мове, а школьнікі часта адказваюць на мясцовым дыялекце. Становішча ўскладняеца яшчэ й тым, што нават падручнікам бракуе культуры мовы²⁴.

Вышэй прыведзеныя факты й прыклады даволі ілюструюць запраўдане палажэнне беларускай мовы ў школьніцтве БССР, якое знаходзіцца ў поўнай супярэчнасці з прапагандовымі заявамі афіцыйных савецкіх дакументаў аб «свабодным развязіці й раўнапраўнасці» ўсіх моваў народаў Савецкага Саюзу. З другога боку, зацітаваныя выказваныні настаўнікаў, студэнтаў і наагул інтэлігенцыі - бяспрэчны довад, што такая дэградацыя беларускае мовы на карысць мовы расейскае праводзіцца наўсуперак жаданьняў і супраць волі беларускага жыхарства.

* * *

Другой, апрача школьніцтва, важнай галінай, у якой забясьпечаная гэгемонія расейскай мовы, далёка нясумерная да

²⁴ «Літаратура і мастацтва», № 103, 29.12.1961.

колькасъці расейскага жыхарства БССР, пры адначаснай дэградацыі беларускае мовы, ёсьць выдавецкая справа. Каб мець дакладнае ўяўленыне, як гэтая справа ў запраўднасці выглядае, будзе карысным прывесыці, за афіцыйнымі савецкімі крыніцамі, статыстыку выданьняў у БССР у беларускай і расейскай мовах за перыяд ад 1954 да 1960 году ўлучна.

Ніжэй прыведзеныя статыстычныя паказынікі за сем апошніх гадоў гавораць самі за сябе й ніякага выясьненія не патрабуюць. Адно застаецца адмечыць, што калі паводле назваў кнігаў у расейскай мове выдаецца куды болей, чымся ў беларускай, дык агульны іхны тыраж у беларускай мове значна большы, чымся ў расейскай мове. Што-ж да газэтаў, дык іхная колькасъць у беларускай мове амаль у чатыры разы большая, чымся колькасъць газэтаў у расейскай мове. Затое агульны тыраж выдаваных газэтаў у расейскай мове мала ўступае агульнаму тыражу ў беларускай мове, а за некаторыя гады тыражы ў абедзвюх мовах блізу роўныя. За два апошнія гады (1959 і 1960) агульны гадавы тыраж газэтаў у расейскай мове ўжо перавышае тыраж у беларускай мове. Што-ж датычыцца часапісаў, дык маем зусім адваротную зьяву: у беларускай мове за шэсць апошніх гадоў іх выдавалася спачатку амаль удвая, а пасляй амаль утрая меней, чымся ў расейскай мове, затое іхны тыраж за ўсе гады быў больш як удвая вышэйшы за тыраж у расейскай мове.

Выданыні кніг у БССР за 1954-1960 гады²⁵

Гады	Колькасъць выдадзеных кніг	Тыраж (у тыс.)	Друкарскія аркушы (у тыс.)	Арыгінальныя	Перакладныя
1954	733	15.914	153.370	481	252
У бел. мове	428	10.511	98.831	193	235
У рас. мове	305	5.403	54.539	288	17
1955	670	12.952	133.403	524	146
У бел. мове	260	7.198	76.080	131	129
У рас. мове	410	5.754	57.323	393	17
1956	742	13.736	160.358	591	151
У бел. мове	281	7.063	68.237	163	118
У рас. мове	461	6.673	92.121	428	33
1957	928	16.300	165.705	791	137
У бел. мове	393	9.097	84.580	280	113
У рас. мове	535	7.203	81.125	511	24
1958	1.191	14.512	160.492	1.043	148
У бел. мове	478	8.836	83.106	352	126
У рас. мове	709	5.675	77.385	687	22
1959	1.602	14.231	147.454	1.487	115

²⁵ «Печать СССР. Всесоюзная Книжная Палата», 1954-1960. Москва, 1955-1961.

У бел. мове	425	7.134	61.534	326	99
У рас. мове	1.175	7.096	85.917	1.159	16

Выданыні газэт у БССР за 1954-1960 гады²⁶

Гады	Колькасъць	Разавы тыраж (у тыс. экз.)	Гадавы тыраж (у мільёнах экз.)
1954	216	1.299	228,924
У бел. мове	176	761	130,229
У рас. мове	40	538	98,695
1955	218	1.314	233,203
У бел. мове	177	814	140,624
У рас. мове	41	497	92,579
1956	215	1.354	236,4
У бел. мове	172	776	128,8
У рас. мове	43	578	107,6
1957	234	1.530	268,7
У бел. мове	191	884	145,0
У рас. мове	43	646	123,7
1958	207	1.626	279,9
У бел. мове	164	872	140,6
У рас. мове	43	754	139,3
1959	213	1.770	291,0
У бел. мове	167	950	143,7
У рас. мове	46	820	147,3
1960	199	2.188	324
У бел. мове	154	1.134	150
У рас. мове	45	1.054	174

Выданыні часапісаў у БССР за 1955-1960 гады²⁷ (улучна зь іншымі пэрыядычнымі выданьнямі, як зборнікі, бюлетэні й інш., што выходзяць пэрыядычна)

Гады	Колькасъць	Гадавы тыраж (у тыс. экз.)
1955	39	4.432
У бел. мове	14	3.047
У рас. мове	25	1.385
1956	43	4.898
У бел. мове	16	3.179
У рас. мове	27	1.719
1957	54	5.140
У бел. мове	19	3.580
У рас. мове	35	1.560

²⁶ «Печать СССР. Всесоюзная Книжная Палата», 1954-1960.

²⁷ Народное хозяйство СССР в 1959 году. Центральное Статистическое Управление при Совете Министров СССР. Москва, 1960, б. 782-783; Народное хозяйство СССР в 1960 году. Москва, 1961, б. 812-813.

1958	88	6.709
У бел. мове	24	4.858
У рас. мове	64	1.851
1959	90	7.942
У бел. мове	24	5.807
У рас. мове	66	2.135
1960	92	10.393
У бел. мове	24	7.192
У рас. мове	68	3.201

Аб прысыпешаных русіфікацыйных тэмпах можа найлепей сьветчыць факт, што яшчэ ў 1930-1935-ых гадох, калі пачаўся ўжо працэс русіфікацыі беларускай мовы, у БССР выдавалася ў сярэднім 85% кніжак у беларускай мове ѹ толькі 5% у расейскай мове²⁸.

Падобна ўва ўсіх іншых нацыянальных рэспубліках СССР колькасць выданняў у нацыянальных мовах нясумерна малая ѹ прыраўнаныні да колькасці выданняў у расейскай мове. Тым ня меней, ува ўсіх іншых рэспубліках, за выняткам адно Казахскай, дзе з прычыны наплыvu чужога нацыянальна элемэнту ѹ сувязі з асваеннем цаліны колькасць выданняў у казахскай мове з кожным годам моцна падае ѹ павялічваецца колькасць выданняў у расейскай мове, суадносіны нацыянальнай і расейскай моваў значна выгаднейшыя для першай, як для другой, чымся ў БССР. Прыйчуну такое звязы выясняніць ня цяжка. Калі ходзіць пра балцкія народы (Летувісаў, Латышоў і Эстонцаў), дык іхныя мовы, як неславянскія ѹ тым самым ад расейскай мовы далёкія, маюць параўнальна большае пашырэнніе. Апрача гэтага, прыбалцкія народы ѹ пэрыядзе між абедзывома сусъветнымі войнамі мелі собскія незалежныя дзяржавы ѹ толькі ў 1940 годзе апынуліся ѹ складзе Савецкага Саюзу. Параўнальна ѹ найлепшым палажэнні грузінская й армянская мовы, што, з аднаго боку, застаецца ѹ сувязі з найменшым агульным працэсам русіфікацыі двух гэтых каўкаскіх народаў, а з другога боку - ѹ сувязі з тым, што абедзыве гэтыя мовы, як неславянскія, таксама далёкія ад расейскай мовы. Гэтай апошняй акалічнасці выяснянецца таксама параўнальна большая ступень ужывання моваў цюрскіх народаў СССР. Навет украінская мова мае параўнальна да беларускай мовы большае пашырэнніе ѹ друку, што можна выясняніць дзівюма прычынамі: а) вялікай колькасцяй украінскага народа и тым самым большай удзельнай вагой Украіны ѹ СССР, б) спэцыфічным палажэннем Галіччыны, якая да 1939 году ніколі не

²⁸ «Летапіс друку БССР» за адпаведныя гады, Менск.

ўваходзіла ў склад Расейскае імпэрыі й жыхарства якой да часу прылучэння ў 1939 годзе Заходнай Украіны да СССР зусім ня ведала расейская мовы.

Вышэй паказаныя судносіны кніжных і газэтных выданняў у беларускай і расейскай мовах на тэрыторыі БССР яшчэ ня ілюструюць запраўднага палажэння. Трэба не забывацца, што БССР, падобна як і іншыя нацыянальныя рэспублікі, апрача собскіх выданняў у расейскай мове навадняеца цэнтральнымі, як кніжнымі, гэтак і газэтнымі ды наагул пэрыядычнымі выданнямі ў расейскай мове, што ўдзел беларускай мовы ў распаўсюджванай у БССР літаратуре зводзіць да зусім нязначных разьмераў. І гэта ў той час, калі паводле перапісу жыхарства з 15 студзеня 1959 году Беларусы ў БССР складаюць 81,1%²⁹.

Звычайна такія выданыні, як навуковая, палітычная й тэхнічная літаратура, за малымі выняткамі, выпускаюцца ў расейскай мове, а ў беларускай мове - галоўна мастацкая й масава пропагандавая літаратура. Але трэба з асаблівым націкам падчыркнуць, што арыгінальная мастацкая літаратура - творы беларускіх паэтаў і пісьменнікаў, а таксама літаратурныя часопісы - выдаюцца такім малым тыражом, што яны ў ніякім выпадку ня могуць забясьпечыць патрабаванняў чытача. Рэдактар Парыцкай раённай газеты «Ленінская перамога» С.Прач яшчэ ў 1958 годзе жалуіся:

На паліцах Парыцкай раённай кнігарні ляжыць многа кніг: палітычная, сельскагаспадарчая, навукова-асветная літаратура, творы рускіх і заходнезарэйскіх клясыкаў, сучасных пісьменнікаў. Аднак патрэбную кнігу не заўсёды купіш. Асабліва мала тут беларускіх пісьменнікаў... Уся прычына, відаць, у тым, што зь нейкага часу творы беларускіх пісьменнікаў выдаюцца абмежаванымі тыражамі. Тыраж 3-5-8 тысяч экзэмпляраў далёка не задавальняе попыт... Да раённых цэнтраў даходзіць нязначная колькасць беларускіх кніг, а ў сельскіх крамах і ларкох іх зусім не прадаюць... Даволі часта можна сустрэць пагардлівія адносіны да распаўсюджвання беларускіх кніг³⁰.

Такія «пагардлівія адносіны да распаўсюджвання беларускіх кніг» - гэта агульная зьява ў БССР. Пісьменнік І.Шамякін, выступаючы на 4-ым З’ездзе беларускіх пісьменнікаў у лютым 1959 году, таксама съцвердзіў: «Але мы, пісьменнікі, часта чуем скаргі,

²⁹ Народное хозяйство СССР в 1959 году. Центральное Статистическое Управление. Москва, 1960, б. 17.

³⁰ «Літаратура і Мастацтва», № 11, 05.02.1958.

што кніг не хапае. Гэтыя скаргі асабліва настойліва выказваюць вучні старэйшых клясаў і выкладчыкі беларускай літаратуры³¹. Пра «пагардлівія адносіны да распаўсяджвання беларускіх кніг» найлепей съветчыць наступны факт. У сувязі з ХХII з'ездам камуністычнай партыі адбыўся ў Менску 17 лістапада 1961 году адкрыты сход партарганізацыі Саюзу пісьменнікаў БССР. І характэрна: на сходзе менш за ўсё гаварылася аб партыйным з'езьдзе, а галоўная ўвага была звернутая на заганнае распаўсяджванне беларускіх кнігаў. «Літаратура і мастацтва», змішчаючы справаздачу із сходу, пісала:

Гаворачы пра распаўсяджванье беларускай літаратуры, пра тыражы беларускіх кніг і часапісаў, Р.Сабаленка прыводзіць наступныя лічбы. На 15 лістапада на часопісе «Полымя» падпісалася 3.128 чалавек. А між тым у нашай рэспубліцы каля 20 тысяч бібліятэк, каля 12 тысяч школ, сотні дамоў культуры і клубаў. Часопіс да вельмі і вельмі многіх зь іх не даходзіць. Прамоўца крытыкуе заганнія моманты ў практыцы вызначэння тыражу кніг у Белдзяржвыдавецтве... Як і Сабаленка, прамоўца (пісьменнік П.Панчанка - С.С.) спыніўся на пытаннях распаўсяджанья беларускай кнігі... Нажаль, часам атрымліваецца так, што чытачы проста ня маюць магчымасці пазнаёміцца зь беларускай кнігай. П.Панчанка прыводзіць абураючы факт, калі кіраўніцтва Парку культуры і адпачынку г. Магілёва, маючы даволі вялікія сродкі на падпіску на газэты і часапісы, ня выпісвае ніводнага беларускага выдання³².

Старшы інспектар праўлення «Саюздруку» М.Палунічаў у артыкуле «Часапіс просіцца ў бібліятэку», прывёўшы некалькі фактаў байкатаўанья беларускіх кнігаў некаторымі бібліятэкамі гораду Магілёва, паставіў пытаныне: «Ці ведамыя гэтыя факты Міністэрству культуры БССР і Беларускаму рэспубліканскому савету прафсаюзаў?» І тут-же даў адказ: «Так, ведамыя. Аднак ні Міністэрства культуры, ні Беларускі рэспубліканскі савет прафесіянальных саюзаў па сутнасці ніякіх практычных мер яшчэ ня прынялі... Ня выпісваюць беларускіх літаратурна-мастацкіх пэрыядычных выданняў бібліятэкамі сярэдніх і восьмігадовых школ. - Няхай гэтыя выданыні выпісваюць выкладчыкі за наяўны разылік, - адказаў намеснік Міністра асьветы БССР С.Умрэнка. - У нас грошай няма»³³.

Прыведзеныя факты даволі ілюструюць тую зъяву, што

³¹ «Літаратура і мастацтва», 18.02.1959.

³² «Літаратура і мастацтва», № 92, 21.11.1961.

³³ «Літаратура і мастацтва», № 93, 24.11.1961.

беларуская мова ў беларускай рэспубліцы адсунутая расейскай мовай зусім на задні плян. Яна дапушчаная да публічнага ўжываньня толькі ў некаторых галінах жыцця, як мастацкая літаратура, у чым трэба бачыць наўперед заслугу беларускіх пісьменынікаў, у штодзённай прэсе ды масава-прапагандавай літаратуры, што можна выясняць палітыкай партыйнага кіраўніцтва, жыва зацікаўленага, каб гэтая літаратура й прэса даходзіла да найшырэйшых масаў жыхарства. Затое ўсіх іншых галінах публічнага й грамадзкага жыцця ўсяўладна пануе расейская мова, ня вылучаючы навет, як мы бачылі, і школьніцтва. Такім парадкам, расейская мова, як агульная для ўсяго СССР дзяржаўная мова, як мова «клясыкаў марксізму-ленізму», «перадавой сацыялістычнай нацыі» й «вялікага рускага народу», як «мова міжнацыянальных лучнасцяў» ды як «другая родная мова» ўсіх народаў Савецкага Саюзу, як яна афіцыйна абазначаецца, фактъгна сталася першай мовай у грамадзкім, палітычным, адміністрацыйным і навет культурным жыцці БССР. Беларуская-ж мова выціснутая на задні плян і дапушчаная фактъгна да выконваньня адно падсобных ці пабочных і частковая паказальна-прапагандовых функцыяў.

САВЕЦКАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

У самым гарце антыбеларускай кампаніі ў галіне мовы ў пачатку 30-ых гадоў галоўнае абвінавачанье беларускай нацыянальной інтэлігенцыі зводзілася да таго, што яна рупілася аб чысьціні беларускае мовы й бараніла яе перад русіфікацыяй. Успомнены акадэмік Вольфсон у гэтай справе ў 1931 годзе пісаў: «Адным з паважнейшых заданьняў, якое паставілі перад сабой нацдэмамаўскія пурыстыя, было вытруціць зь беларускае мовы ўсякія элемэнты расейскае мовы. Яны выганялі сотні агульна прынятых, арганічна ўрослых у беларускую мову расейскіх словаў. Яны карчавалі ўсё тое, што іх выабражэнню здавалася, як «русыцым»³⁴. Таксама ў уступнай часыці ўрадавага дэкрэту «Аб зыменах і спрашчэнні беларускага правапісу» з 28 жніўня 1933 году гаварылася, што «нацыянал-дэмакратызм імкнуўся ўсімі мерамі й способамі адараўца беларускую літаратурную мову ад мовы шырокіх беларускіх працоўных мас, стварыў штучны бар'ер паміж беларускай і рускай мовамі і засмечваў беларускую мову рознымі сярэднявяковымі

³⁴ «Навука на службе нацдэмамаўскай контррэвалюцыі» пад рэдакцыяй дырэктара Інстытуту Філазофіі акадэміка С. Вольфсона, т. 1. Менск, 1931, б. 125.

архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі³⁵.

Такім парадкам як рэформа беларускае мовы 1933 году, гэтак і ўся далейшая бальшавіцкая моўная палітыка разъвівалася ў кірунку зынішчэння гэнага «штучнага бар'еру» й межанічнага збліжэння беларускае мовы з расейскай мовай. Рэформа 1933 году ўвяла ў беларускую мову каля 30-ёх фанэтычных і марфалягічных расейскіх асаблівасцяў, жыўцом узятых з расейскае мовы, чужых і дагэтуль няўживаных у беларускай мове, але пытаньня папаўнення беларускае мовы расейскім слоўнікам матарыялам яшчэ практична ня ставіла. Расейскі слоўнікавы матарыял, разам з далейшымі марфалягічнымі асаблівасцямі расейскае мовы ўводзіліся паступова ў беларускую мову пасъля ўспомненае рэформы і ўжо ня дэкрэтаваным шляхам, але ў парадку горача рэкамэндаваных «дабравольных запазычэнняў» і «ўзбагачвання» беларускае мовы. І ўжо ў прадмове да «Расейска-Беларускага Слоўніка», выдадзенага Інстытутам Мовазнаўства Акадэміі Навук БССР у 1953 годзе, «навукова» й «аўтарытэтна» сцівярджалася, што «толькі пасъля Вялікай Каstryчніцкай рэвалюцыі... беларуская мова, як і ўся культура беларускага народу, за гады савецкай улады дасягнула высокага разъвіцця... выпрацавала свае літаратурныя нормы, значна папоўніла лексычны запас за лік слоў роднай ёй расейскай мовы». Далей у прадмове гаварылася, што беларускі народ, супрацьдзеючы беларускім буржуазным нацыяналістым, «верны дружбе народаў, бараніў чысьціню сваей мовы, папаўняючы яе зь навычарпальных крыніцаў расейскай мовы»³⁶.

Ніжэй мы пакажам на канкрэтных прыкладах, узятых з тэкстаў беларускага савецкага друку за некалькі апошніх гадоў, як адбываецца гэтае «папаўненне» беларускае мовы зь «навычарпальных крыніцаў расейскай мовы» ўва ўсіх моўных галінах: марфалёгіі, сынтаксу, фразэалёгіі й лексыкі. Дзеля гэтае мэты было намі прастудыянавана з моўнага гледзішча цэлы рад друкаваных тэкстаў дзяўлюх катэгорыяў: I. палітычнай, навуковай і публіцыстычнай літаратуры рэспубліканскіх выданьняў БССР, мова якіх афіцыйна ўважаецца за правільную й агульна абавязваючу літаратурную мову; II. празаічнай мастацкай літаратуры, якая, як пабачым ніжэй, выяўляе найбольшы супраціў русіфікацыі й застаецца куды чысьцейшай за першую з гледзішча беларускасы.

³⁵ Цытуе ща паводле «Беларускай Граматыкі» Т. Ломірса. Менск, 1935.

³⁶ Русско-Белорусский Словарь. Академия наук БССР. Институт языкоznания, б. 6.

Ніжэй пералічаем абедзьве катэгорыі дасъледаваных намі тэкстаў, падаючы ў дужках іхныя скароты:

I.

Гісторыя БССР, т. 2. АН БССР, Менск, 1958, бач. 626 (ГБССР);

Фарміраваныне і разьвіцьцё беларускай сацыялістычнай нацыі.

АН БССР, Менск, 1958, б. 268 (ФР);

Камуніст Беларусі, № 10, 1959, б. 80 (КБ);

газэта «Звязда» за 15.05.1961, 15.06.1961, 15.07.1961, 18.08.1961, 19.09.1961, раўнавартасць бачынаў кніжнага фармату 320 (3);

газэта «Літаратура і мастацтва» за 16.05.1961, 16.06.1961, 21.07.1961, 18.08.1961, 19.09.1961, раўнавартасць бачынаў кніжнага фармату 320 (ЛiМ).

Разам 1.514 бачынаў.

II.

І.Шамякін. Крыніцы. Менск, 1957, б. 364 (Ш-Кр);

М.Лынъкоў. Веканомныя дні. Менск, 1958, 4 т., б. 1722 (МЛ-ВД);

А.Кулакоўскі. Расстаемся ненадоўга. Менск, 1955, б. 392 (АК-РНД);

А.Кулакоўскі. Дома. «Полымя», № 6 і 7, 1959, б. 77 (АК-Д);

П.Броўка. Калі зъліваюцца рэкі. Менск, 1957, б. 444 (ПБ-КЗР);

П.Глебка. Свяцло з Усходу. «Полымя», № 11, 1957, б. 88 (ПГ-СУ);

У.Карпаў. За годам год. Менск, 1957, б. 614 (УК-ЗГГ);

У.Карпаў. Вясення ліўні. «Полымя», № 2, 3 і 4, 1959, 7, 8 і 9, 1960, б. 283 (УК-ВЛ);

М.Пасьлядовіч. З табою побач. «Полымя», № 3, 1956, 11, 1958, 12, 1959, б. 175 (МП-ЗП);

К.Крапіва. Людзі і д'яблы. «Полымя», № 4, 1958, б. 50 (КК-ЛД);

І.Мележ. Дні нашага нараджэння. «Полымя», № 12, 1958, б. 41 (ІМ-ДНН);

А.Бялевіч. Добрыя людзі. Менск, 1957, б. 179 (АБ-ДЛ);

Т.Хадкевіч. Даўль палявая. Менск, 1959, б. 494 (ТХ-ДП).

Разам 4.723 бачыны.

Увага: Тэксты савецкіх аўтараў цытуюцца ў гэтым артыкуле, як і наагул у беларускіх выданынях у вольным съвеце, паводле беларускага, а не зрусіфікованага савецкага правапісу, устаноўленага моўнай рэформай 1933 году. Затое прыводжаныя далей прыклады беларускае савецкае літаратурнае мовы зь пералічаных вышэй

выданьняў пададзенныя бязь ніякіх зъменаў паводле савецкага правапісу.

Русіцызмы ў галіне марфалёгіі

Яшчэ рэформа 1933 году ўвяла ў беларускую мову некалькі чужых ёй расейскіх марфалягічных асаблівасцяў, выкінуўшы зь яе адпаведныя ім беларускія асаблівасці. Гэтак для балышыні назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку рэформа ўвяла канчатак -а (завода, інстытута, сацыялізма), заміж ужыванага ў беларускай мове канчатку -у (заводу, інстытуту, сацыялізму), а таксама заміж беларускіх канчаткаў назоўнікаў мужчынскага й ніякага роду ў давальным і месным склоне множнага ліку -ом, -ах (братом, аб гарадох), уняла канчаткі з расейскай мовы -ам, -ах (братаам, аб гарадах). Таксама рэформаю 1933 г. было ўведзена ў беларускую мову некалькі расейскіх марфалягічных асаблівасцяў у галіне лічбнікаў і дзеясловаў.

З расейскіх элемэнтаў у скланеныні назоўнікаў, якія праніклі ў беларускую мову незалежна ад рэформы й выказваюць тэндэнцыю далейшага пашырэння, варта адцеміць капчаткі -ей у родным склоне множ. л. назоўнікаў жаноцкага роду, тымчасам як нармальна ў беларускай мове павінен быць канчатак -яў. Гэтак у разгледжаных намі друкаваных тэкстах знаходзім: непрыемнасцей, магчымасцей, масцей, выпадковасцей, нечаканасцей, абласцей, цяжкасцей, сувязей, народнасцей і г.д. заміж беларускіх формаў: няприемнасцяў, магчымасцяў, масцяў, выпадковасцяў, нечаканасцяў, вобласцяў, цяжкасцяў, сувязяў, народнасцяў. Формы зь -ей (-эй) нармальна сустракаюцца ў беларускай мове толькі ў некаторых рэдкіх выпадках, як у словах касыцей, мышэй, і пад. Цікава, што канчаткі -ей заміж -яў сталіся амаль агульным правілам у мове першай катэгорыі разгледжаных намі савецкіх друкаваных тэкстаў (навуковая, палітычная, тэхнічная й публіцыстычная літаратура), затое ў мове другой катэгорыі тэкстаў (творы мастацкае літаратуры) выступаюць шмат радзей і звычайна з'яўляюцца паралельна - -яў побач зь -ей - навет у тых самых словах.

Гэтта варта адцеміць яшчэ адну русіфікацыйную зъяву ў галіне назоўнікаў, якая асабліва апошнім часам выказвае тэндэнцыю далейшага пашырэння, хоць яна належыць не да марфалёгіі, а да этымалогіі. Гэта чужая беларускай мове суфіксы назоўнікаў -цель (парасейску -тель): Амялян Кручын у мірах бачыў ужо сябе вызваліцелем родных мясцін (ГХ-ДП, 54); ён з'яўляецца самым

лепшым выхавацелем (КБ, 45); Камуністычна партыя была натхніцелем і арганізаторам усенароднай барацьбы (ГБССР, 427); Польскія правіцелі... самі праводзілі каляніяльную палітыку (тамсама, 326); Асаднікі былі злейшымі ворагамі беларускага народа, ...душыцелямі яго нацыянальна-вызволенай барацьбы (тамсама, 337). Узноў-жа, тымчасам як у тэкстах першай катэгорыі слова із суфіксам -цель зъяўляюцца вельмі часта, у тэкстах другой катэгорыі зънаходзім іх адно як рэдкія выняткі.

Асабліва пашыраным сяньня русіцызмам у галіне прыметнікаў ёсьць паралельнае будаваныне найвышэйшае ступені прыраўнаныня прыметнікаў, побач з прыстаўкай най-, як нармальна ў беларускай мове, яшчэ й пры дапамозе займеныніка самы й звычайнай формы ступені прыраўнаныня. Прыкл.: Мой калгас самы багаты (АБ-ДЛ, 126); У атрадзе ён лічыўся лепшым знаўцам самых глухіх і самых кароткіх сцежак (МП-ЗП, III, 1956, 21); вырасце будынак самага справядлівага грамадзства на зямлі (З, 15.09.1961); прадукцыйнасць працы, гэта... самае важнае, самае галоўнае для перамогі новага грамадзкага ладу (З, 15.09.61); калектыву... здольны вырашаць самыя цяжкія задачы (КБ, 43); будуецца Бярозаўская ДРЭС - самая буйная ў Беларусі (КБ, 5); Камуністычны лад стварыў самыя спрыяльныя ўмовы для росквіту талентаў народа (З, 15.06.61). Пабеларуску апрача звычайнай формы з прыстаўкай най-, найвышэйшая ступень прыметнікаў можа быць створана таксама апісальнымі спосабамі, пры дапамозе прыслоўя сама, але ня пры дапамозе займеныніка самы. Прыкл.: Мой калгас сама багаты, у атрадзе ён лічыўся найлепшым знатаком сама глухіх і сама кароткіх сцежак, і г.д.

Узаконененія ўжо рэформай 1933 году дзеяпрыметнікі цяперашняга часу залежнага стану, якія беларускай мове зусім няведамыя й адчуваюцца як бяспрэчна русіцызмы, у сяньняшній беларускай літаратурнай мове знайшлі поўнае пашырэныне. Мы іх зънаходзім як у тэкстах першай, гэтак і другой катэгорыі: Сашка, самы меншы і, зразумела, самы любімы чалавек у сям'і (АК-РНД, 69); грунтоўны анализ праводзімых мерапрыемстваў (КБ, 71); анализ перажываемага мамэнту (ГБССР, 36); у цемры пачуўся трэск распорваемага мяшкя (МП-ЗП, XI, 1958, 82); Польшча, падштурхоўваемая міжнародным імпэрыялізмам, ...напала на Савецкую Расію (ГБССР, 121). У беларускай мове ў гэтым значаныні ўжываюцца дзеяпрыметнікі залежнага стану прошлага часу: улюблены, праводжаных, перажыванага, распорванага, падштурхоўваная.

Беларуская мова таксама зусім ня ведае зваротнай формы дзеяпрыметнікаў, якая ў расейскай мове зусім нармальная й агульна

пашыраная зъява. Але апошнім часам у БССР зваротныя формы дзеяпрыметнікаў пачалі пераносіць з расейскае мовы й у беларускую мову: Народныя масы... змучаныя вайной і ўсё ўзмацняючыся прыгнечаньнем (РФ, 21); Гэты плённы працэс быў перарван у сувязі з пачаўшайся акупацыяй заходніх раёнаў Беларусі (РФ, 29); адбыўшыся беспартыйныя валасныя канфэрэнцыі былі... бурныя (ГБССР, 201); Сярод вызначаўшыхся ў барацьбе з ворагам... было нямана сыноў беларускага народа (ГБССР, 422); Большасць увайшоўшых у том работ (Леніна) прысвечана барацьбе супраць пагрозы набліжаўшайся сусветнай вайны (З, 15.09.61) і г.д. Няіснуючыя ў беларускай мове зваротныя дзеяпрыметнікі заступаем апісальнымі формамі, ужываючы дзеля гэтага даданыя азначальныя сказы з займеннікамі што або які. Прыкл., заміж «супраць пагрозы набліжаўшайся сусветнай вайны» пабеларуску скажам: «супраць пагрозы сусветнай вайны, што або якая набліжалася». Заміж «Сярод вызначаўшыхся ў барацьбе з ворагам... было нямана сыноў беларускага народа», скажам: «Сярод тых, што (або якія) вызначаліся ў барацьбе з ворагам, было нямана сыноў беларускага народу» і г.д. Характэрна, што калі ў тэкстах першай катэгорыі, якіх мы прагледзілі ўсяго 1.514 бачынаў друку, даволі часта сустракаецца зваротная форма дзеяпрыметнікаў, дык на 4.723 бачынах тэкстаў другой катэгорыі мы не знайшлі яе зусім. Гэта паказвае, што толькі цяпер пачынаюць праціаць у беларускую мову гэту форму пры выразным пасыўным супраціве беларускіх пісьменынікаў. Гэтай формы таксама не ўвяла й рэформа 1933 году. Вельмі характэрна, што ў падручніку беларускай мовы для пэдагагічных вучылішчаў і пэдагагічных інстытутаў з 1955 году, напісаным Н.Гурскім, М.Булахавым і М.Марчанкам, сказана, што «дзеяпрыметнікі зваротнай формы ў беларускай мове ўжываюцца рэдка»³⁷, у граматыцы беларускай мовы для сярэdnіх школ М.Жыркевіча з 1956 году зваротныя дзеяпрыметнікі паказаныя, як нармальныя беларускія формы³⁸, а ў выдадзенай у тым-жэ годзе «Граматыцы беларускай мовы» для ўніверсітетаў і пэдагагічных інстытутаў Т.Ломцева³⁹ аб іх не ўспамінаецца зусім. Гэта хіба значыць, што Ломнеў не ўважае зваротных дзеяпрыметнікаў беларускімі формамі. Трэба адцеміць, што й у цяперашній акцыі ў

³⁷ Н.Гурскі, М.Булахай, М.Марчанка. Беларуская мова. Частка 1. Падручнік для педагогічных вучылішч і дапаможнік для педагогічных інстытутаў. Менск, 1955, б. 262.

³⁸ М.Жырке віч. Падручнік беларускай мовы. Частка 1. Фанетыка і марфалёгія для 5 і 6 класаў сярэdnіх школы. Менск, 1956, б. 129.

³⁹ Т.П.Ломтэв. Грамматика беларускага языка. Пособие для университетов и педагогических институтов. Москва, 1956.

абароне беларускай мовы ў БССР некаторыя аўтары, як В.Красоўскі⁴⁰ і пісьменынік Янка Скрыган⁴¹, кваліфікуюць зваротныя дзеяпрыметнікі, як формы чужых беларускай мове, рэкамэндуочы іх ня ўжываць. Гэтак Скрыган, прыгвёўшы пару прыкладаў із зваротнымі дзеяпрыметнікамі, піша: «Думка простая, а сказана Бог ведае як няпісьменна»⁴².

Зь іншых асабліва пашыраных русіцызмаў трэба адцеміць што-раз часьцейшае ўжываныне іменнай (кароткай) заміж займеннай (поўнай) формы дзеяпрыметнікаў залежнага стану прошлага часу ў назоўным склоне: Пярэдні танк быў падбіт (МЛ-ВД, I, 41); Здынак зроблен у 1937 годзе (ЛіМ, 18.08.61); У Мінску быў адкрыты Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (ГБССР, 181); Быў закончан рамонт і ўведзен у строй рад... прадпрыемстваў (тамсама, 138); Быў праведзен дзень голаду (тамсама, 345); У гэтую вёску быў прыслан атрад паліцэйскіх (тамсама, 346); над будынкам германскага рэйхстага быў узнят сцяг перамогі (тамсама, 422); Будзе створана адзіная энергетычная систэма СССР (З, 15.09.61); За сесію будзе на 80 працэнтаў павялічан агульны выпуск прамысловай прадукцыі, падвоена вытворчасць электраэнергіі, патроена магутнасць хімічнай прамысловасці (КБ, 15). Ня ў прыклад расейскай мове, якая ўжывае дзеяпрыметнікі прошлагага часу залежнага стану ў іменнай форме ў якасці выказыніка ў сказе, беларускай мове ў гэтым выпадку ўласцівія займенных (поўных) форм гэтай катэгорыі дзеяпрыметнікаў. У прыведзеных прыкладах правільна пабеларуску мусіла-б быць: падбіты, зроблены, адкрыты, закончаны, уведзены, праведзены, прысланы, узяты, створаная, павялічаны, падвоеная, патроеная. І ў гэтым выпадку іменнай формы ўжываючца ў першай катэгорыі тэкстаў гэтак-жэ шырака, як і ў расейскай мове, затое ў другой катэгорыі тэкстаў займеннай формы выразна пэрважаюць над формамі іменнымі.

І напасъедак, у абедзвюх катэгорыях тэкстаў, побач зь беларускімі формамі прыслоўяў, утвораных ад прыметнікаў, паралельна зьяўляюцца й зусім чужыя беларускай мове расейскія формы: нешта па-дзіцячы радаснае, светлае параджалася ў грудзях (ТХ-ДП, 161), але: І ў гэтым было нешта па-дзіцячаму наіўнае і свежае (МП-ЗП, III, 1956, 37); Папрасіце па-чалавечы (УК-ВЛ, VIII, 1960, 84); засмяялася і па-хлапечы, вітаючыся, ударыла па яго далоні сваёю рукой (УК-ВЛ, III, 1959, 108). Кох пакутніцкі зірнуў на яго (МЛ-ВД, II, 36); царскаяе

⁴⁰ В.Красоўскі. Аб мове газет. «Літаратура і мастацтва», № 40, 18.05.1957.

⁴¹ Я.Скрыган. Яшчэ трохі аб мове. «Літаратура і мастацтва», № 4, 12.01.1962.

⁴² Я.Скрыган. Тамсама.

самадзяржаў зверскі падаўляла нацыянальна-вызвольны рух народаў Расіі (РФ, 20). Пабеларуску ў прыведзеных прыкладах мусіла-б быць: па-дзіцячаму, па-чалавечаму або пачалавецку, пахлапецку, пакутніцка, зьеверска.

Русіцызмы ў сынтаксе

Адна з характэрных сынтаксычных асаблівасцяў беларускай мовы, якая адрознівае яе ад расейскай мовы, гэта ўжываныне розных склонаў пры дзеясловах з адмоўем і пры тых-же дзеясловах без адмоўя. Гэтак дзеясловы без адмоўя ў ролі выказыніка ў сказе ў беларускай мове кіруюць вінавальным склонам, у якім стаіць дапаўненіне. Калі-ж гэтыя дзеясловы ўжываюцца з адмоўем, яны вымагаюць ад дапаўненія роднага склону. У расейскай літаратурнай мове асабліва савецкага перыяду ў абодвух выпадках - пры адмоўі й безъ яго - дапаўненіне заўсёды выступае ў вінавальным склоне. Гэтая апошняя сынтаксычная асаблівасць расейскай мовы нагэтулькі пранікла ў беларускую мову, што сяньня яна сталася блізу вылучнай, а родны склон пры адмоўі зьяўляецца адно ў рэдкіх выпадках.

Прыклады: Мне не хадзелася трывожыць той спакой і роздум (АБ-ДЛ, 28), заміж: таго спакою й роздуму; Не выставіў на пасмешышча дзікую безграматнасць Кісяля (МП-ЗП, III, 1956, 32), заміж: дзікай бязграматнасці; Шукаць далёка прыклады ня трэба (ЛіМ, 18.08.1961), заміж: прыкладаў; не ўцяміўшы сэнс яго слоў (УК-ВЛ, IV, 1959, 145), заміж: ня ўцяміўшы сэнсу; Сымон не прамінуў здзейсніць свой запаветны план (МЛ-ВД, II, 26), заміж: не прамінуў зъдзейсніць свайго запаветнага пляну; брыгады не забяспечылі патрэбны фронт работы (КБ, 42), заміж: не забяспечылі патрэбнага фронту работы; Успомнім і тое, што за апошніе стагоддзе ніхто не перамагаў наш народ (АК-РНД, 252), заміж: ніхто ня перамагаў нашага народу; Але першыя поспехі не ўскружылі галаву камуністам (З, 15.07.61), заміж: ня ўскружылі галавы, і г.д.

Варта адцеміць, што вінавальны заміж роднага склону пры адмоўях часамі, хоць і рэдка, зьяўляўся ў беларускай мове й перад русіфікацыйным перыядам, але такія сынтаксычныя канструкцыі разглядаліся тады, як русіцызмы ў беларускай мове, і кожны, хто рупіўся аб чысьціні беларускай мовы, змагаўся зь імі. Сяньня-ж, наадварот, гэты русіфікацыйны працэс у беларускай мове блізу закончаны, хоць некаторыя Беларусы ў БССР выгчуваюць яго як чужы беларускай мове. Прыкладам, пісьменнік Янка Скрыган радзіць ужываць толькі родны склон пры дзеясловах з адмоўем заміж

вінавальнага склону, бо «найлепшым съцьверджанынем гэтага будзе тая самая народная гаворка»⁴³. Пры гэтым трэба адцеміць, што расейская народная мова, падобна як і беларуская, вінавальнага склону дапаўненняў пры адмоўях таксама ня ведае й ужывае нармальна роднага склону. Гэтая зьява ўвайшла ў расейскую літаратурную мову пад уплывам неславянскіх заходнезарэспубліканскіх моваў, галоўна нямецкай (за пасярэдніцтвам жыдоўскага жаргону расейскае мовы) і арабіла пашырылася ў савецкія часы й арабіла ў мове газэтна-пабліцыстычнай. Таму гэтая синтаксычна форма павінна разглядацца наўперед як зьява саветызацыі самой расейскай мовы, адкуль яна пранікла й пашырылася ў беларускай мове, як зьява русасаветызацыі.

У беларускай мове дзеяслou вучыць, навучаць, павучаць у ролі выказыніка ў сказе кіруе далейшым дапаўненнем у родным склоне, тымчасам як у расейской мове ў такіх выпадках вымагаеща давальны склон. У сяньняшняй беларускай літаратурнай мове БССР абедзьве формы - з родным і давальным склонам - выступаюць ужо паралельна, і то ў абедзівых катэгорыях разгледжаных намі тэкстай. Вось колькі прыкладаў з гэтым русіцызмам: Люда Кляўшыц забывае ўжо тое, чаму яе вучылі ў тэхнікуме (ТХ-ДП, 231), заміж: чаго яе вучылі; Леначку шмат чаму трэба вучыць (УК-ВЛ, VIII, 1960, 76), заміж: шмат чаго трэба вучыць; Будзем вучыцца ў іх дысцыпліне (УК-ВЛ, VII, 1960, 50), заміж: вучыцца дысцыпліны; навучае гэтamu іншых (МП-ЗП, III, 1956, 63), заміж: навучае гэтага; ён і рухавік пусціў, і Кузьму навучае справе (ПБ-КЗР, 329), заміж: навучае справы; Многаму ў іх, вопытных хлебаробаў, трэба павучыцца (АБ-ДЛ, 175), заміж: многага павучыцца; Круглы год яны вучыць людзей аграрправілам (тамсама), заміж: вучыць аграрправілу; Вядома, такое «апісанне» нічаму не навучыць (КБ, 71), заміж: нічога не навучыць; асабістым прыкладам вучылі іх мужнасці і адвале (ГБССР, 427), заміж: вучылі мужнасці і адвалі, і г.д.

У беларускай мове дзеяслou дзякаваць у якасці выказыніка ў скозе кіруе давальным склонам, тымчасам як у расейской мове адпаведных яму дзеяслou благодарыць кіруе вінавальным склонам. У сяньняшняй беларускай літаратурнай мове БССР, побач з перавагаю правільных для яе формай, пачынаюць ужо часамі зьяўляцца й расейскія формы. Прыйкладам: Усе выступаючыя горача дзякавалі Савецкую Армію (ГБССР, 418), заміж: дзякавалі Савецкай Арміі, і г.д.

Напасъледак варта адцеміць частае ўжыванье ў сяньняшняй

⁴³ Я. Скрыган. Думкі аб мове. «Літаратура і Мастацтва», № 15, 20.02.1957.

беларускай літаратурнай мове БССР прыназоўніка па ў тых синтаксычных функцыях, у якіх ён нармальна ня ўжываецца ў беларускай мове, але ўжываецца ў мове расейскай. Гэтую звязу найлепей ілюструюць наступныя прыклады: і толькі Вялікая Каstryчніцкая сацыялістычная рэвалюцыя, самая грандыёзная па маштабах, самая глыбокая па сваіх задачах і мэтах, разбіла асновы нацыянальнага прыгнечання (3, 15.08.1961). Правільна пабеларуску будзе: найбольш грандыёзная маштабамі, або, паводле маштабаў, найбольш глыбокая паводле сваіх задачаў і мэтаў. Канфэрэнцыя... пачала сваю работу ў дзесяць гадзін раніцы па мясцоваму часу (3, 16.05.1961). Паблр.: паводле мясцовага часу. План па выпуску валавой прадукцыі (КБ, 6). Паблр. у гэтым выпадку зусім будзе лішнім прыназоўнік па: плян выпускну валавой прадукцыі. Беларускі народ па праву ганарыщца поспехамі ў развіцці сваёй культуры, нацыянальнай па форме, сацыялістычнай па зместу (КБ, 4). Паблр. было-б гэтак: Беларускі народ поўным правам ганарыщца поспехамі ў раззвіцці сваёй культуры, нацыянальнай формаю, сацыялістычнай зъместам. Ракета... пайшла па зададзенаму курсу (КБ, 2). Паблр.: згодна з зададзеным курсам. Звяртаюць на сябе ўвагу таксама брашуры па асобных пытаннях палітычнай работы ў масах (КБ, 70). Паблр.: брашуры пра асобныя пытаньні, або, аб асобных пытаньнях. Пад выглядам барацьбы з цераспалосцай па закону ад 31 ліпеня 1923 г. сялян гвалтоўна прымушалі пераходзіць на хутары (ГБССР 322). Паблр.: згодна закону, або паводле закону. Пачалося агульнае наступленыне Чырвонай Арміі супраць белапалякаў па ўсяму фронту (ГБССР, 147). Паблр.: на ўсім фронце. Мы паклікалі вас па важнай справе (МЛ-ВД, II, 60). Паблр.: у важнай справе. Прэзідэнт і кіраўнік урада Рэспублікі Гана д-р Кваме Нкрума... прыбыў у Савецкі Саюз па запрашэнню Старшыні Савета Міністраў СССР М.С.Хрушчова (3, 15.07.61). Паблр.: на запросіны. Падобнае ўжываныне пад упlyвам расейскай мовы прыназоўніка па, нязгоднае з вымaganьнямі беларускай мовы, асабліва часта сустракаецца ў мове першай катэгорыі тэкстаў, затое ў мове мастацкае літаратуры гэтая звяза здарaeцца рэдка.

Фразэалёгія й ідыёматычныя выразы

Кажная мова мае сваю спэцыфіку ня толькі ў строга вызначаных граматычных формах - фанэтыцы, марфалёгіі й синтаксе, - але таксама й у некаторых апрычоных для гэтая мовы выражах, што пад ніякія агульныя граматычныя правілы не

падпадаюць, бо кожная такая моўная зъява становіць правіла для сябе самой. Такія выразы звычайна ўваходзяць да галіны фразэалёгіі або да ідэёматычных выразаў. Вось-жо ў сучаснай беларускай літаратурнай мове БССР, галоўна ў тэкстах першай катэгорыі, а куды менш у мове мастацкай літаратуры, можна таксама знайсьці вялікую колькасць спэцыфічна расейскіх выразаў, чужых і раней ня ўжываных у беларускай літаратурнай мове, а таксама няведамых і беларускім народным гаворкам. Ніжэй прыводзім колькі прыкладаў гэтай катэгорыі русіцызмаў.

1. заслугоўвае ўвагі пастаноўка пытання аб больш рацыональным выкарыстанні рабочай сілы ў калгасах (КБ, 74); Вялікай увагі... заслугоўвае творчасць беларускага жывапісца Пятра Сяргевіча (ЛіМ, 16.05.1961). Тут маєм даслоўныя пераклады расейскіх выразаў заслужывает внимания, большого внимания заслуживает, якім у беларускай мове адпавядае: заслугоўвае на ўвагу, на вялікую ўвагу заслугоўвае.

2. Толькі за апошнія гады ў сталіцы рэспублікі ўступілі ў строй заводы аўтаматычных ліній (КБ, 4); У адным з баёў я быў ранен, але цяпер ізноў уступаю ў строй (ГБССР, 402); Са строю выйшлі многія чыгуначныя лініі (тамсама, 405). Выразы гэтых зъяўляюцца мэханічным перакладам расейскіх вступіць в строй, выйти со строя, якія пабеларуску можна перадаць, як увайсыці ў дзеяньне, выйсці зъ дзеяньня.

3. Барацьба за тэхнічны прагрэс... не павінна выходзіць з поля зроку партарганізацыі прадпрыемстваў (З, 15.07.1961); Асабліва выпадаюць з поля зроку нашых агітатараў... рабочыя, занятыя ў начных зменах (КБ, 28). Тут маєм даслоўныя пераклады тыпова расейскіх выразаў выходзіць из поля зрения, выпасть из поля зрения, якія ў беларускай мове можна перадаць, як выйсці або выпаść спад вока, як супрацьлежнае да ўспасыці на вока (гл. Ф.Янкоўскі. Беларуская народная прыказкі і прымаўкі. Менск, 1957, б. 411).

4. На самай справе (КБ, З). Гэта даслоўны пераклад спэцыфічна расейскага на самом деле. Пабеларуску гэта можна выразіць адным словам - узапраўды.

5. Ты яснасць унясі. Яснасць унясі (АБ-ДЛ, 124). Узноў-жо даслоўны пераклад расейскага внести ясность, што пабеларуску перадаём адным словам выясняніць або высьвятаць.

6. Паспяхова ўзяты рубяжы першых двух год сямігодкі (З, 16.05.1961); Адчуваецца іх імкненне і рапушасць зрабіць усё, каб датэрмінова ўзяць рубяжы сямігодкі (КБ, 28). Тыпова расейскі, фактычна савецка-расейскі выраз взяць рубежы, які ў беларускай

мове вычываецца чужым і штучным.

7. Такой хуткасці ў што б там ні стала даб'ёмся (З, 15.09.1961); у што б там ні было выканань адказнае заданне (КБ, 41). Пераклад тыпова расейскае фразы во чтобы там ни стало. Пабеларуску гэтую думку можна перадаць фразай за ўсякую цану.

8. Гандлючыя арганізацыі закліканы аказваць актыўнае ўздзейнне на прамысловыя прадпрыемствы (КБ, 64). Даслоўны пераклад расейскага призваны оказывать активное воздействие. Правільна пабеларуску можна сказаць: Заданне гандлёвых арганізацыяў актыўнае ўплываць на прамысловыя прадпрыемствы.

9. Па ўсіх швах затрашчалі тылы імперыялізма (КБ, 17). Даслоўны пераклад расейскае прымаўкі - по всем швам. Пабеларуску ёсьць у гэтым значаныні на ўсе застаўкі (гл. Ф.Янкоўскі. Тамсама, 420).

10. З пачатку года мы ўкаранілі ў вытворчасць больш за дваццаць тэхнічных удасканаленняў (УК-ВЛ, IX, 1960, 103); За апошні час у вытворчасць укаранёна каля трох тысяч удасканаленняў (КБ, 26); усё новае, перадавое ўкаранялася ў вытворчасць (тамсама). Даслоўны пераклад расейска-савецкага выражэння - внедрять в производство.

11. Піліп па праву лічыцца лепшым работнікам вытворчасці (З, 15.08.1961). Ідыёматычны расейскі выраз по праву. Замест яго можна сказаць: правільна лічыцца, справядліва лічыцца, і г.д.

12. З хваляваннем глядзіцца тая частка фільма, дзе паказана, як на завод прыехаў Мікіта Сяргеевіч Хрушчоў (ЛіМ, 19.09.1961); Цяпер, як ніколі, патрабуецца, каб прапагандыст добра валодаў тэорыяй (З, 15.07.1961); Сем мілён наў дамоў мяркуецца пабудаваць у сельскай мясцовасці (КБ, 16). Тут маєм аўтаматычнае перанясенне ў беларускую мову спэцыфічных для расейскае мовы выразаў зъ безасабовымі формамі зваротных дзеясловаў: смотрится та часть фильма, требуется, чтобы пропагандист, предполагается построить.

Насаджванье ў беларускую мову спэцыфічных для расейскае мовы фразаў і ідыёматычных выразаў для беларускае мовы больш небяспечнае, чымся русіцызмы, прыкладам, у галіне слоўніцтва, бо яно разбурае апрыгноны харектар мовы, ейную нутраную структуру. Гэтую небяспеку добра бачаць і перад ёю перасыцерагаюць і некаторыя беларускія савецкія аўтары. Дзеля прыкладу цікава будзе прывесыці разважаныні на гэтую тэму маладога беларускага моваведа, кандыдата філялягічных навук Анатоля Аксамітава:

Кamu з маленства не вядома байка Крылова «Мартышка и очки»,
дзе вялікі рускі байкапісец высмеивав тых, кто, прыніжаючи

годнасьць другіх, спрабуе выставіць сябе ў выгодным съятле. Выкарыстоўваючы народную мудрасьць, у маралі гэтай байкі аўтар заўважае: «Чем кумушек считать трудиться, не лучше ль на себя, кума, оборотиться». У беларускім фальклёры мы знаходзім такую прыказку: «Паглядзі, сава, якая сама».

І ў вадной і ў другой прыказцы размова йдзе аб адным і тым-же. Тым ня менш мы бачым разыходжанье ў сродках выражэння. Яшчэ большае разыходжанье можна бачыць у такіх параўнальных выражазах, як беларускі «ўшыцца ў сабачую скуру» і рускі «черту душу продатъ», якія толькі ў некаторых сваіх значаньнях зьяўляюцца ідэнтычнымі. Першы ў большай ступені азначае: рабіць нясумленныя учынкі, траціць сумленье ў г.д.

Вельмі цяжка знайсці такі ўстойлівы выраз у рускай мове, які адпавядаў-бы беларускаму «сабакам сена касіць», г.зн. ганебна збегчы ад свае сям'і. У рускай мове ёсьць выраз «быть в нетях», які азначае адсутнічаць, невядома дзе хавацца. Аднак гэта ўсё-ж ня тое. Больш эквівалентнага выразу знайсці ў рускай мове нам не ўдалося.

На чалавека сумленнага, бяскрыўднага, з добрай душой Беларус гаворыць, што «ён вока табе не запарушыць», а Рускі аб такім чалавеку заўважвае, што «он пальцем тебя не тронет»⁴⁴.

Русіцызмы ў галіне слоўніцтва

Працэс русіфікацыі беларускае мовы найшырэй закрануў ейны лексычны матарыял, што зьяўляецца зусім зразумелым, калі ўзяць на ўвагу агульна ведамы факт, што й нармальная ўплывы аднай мовы на другую звычайна лягчай даступныя й шырэй адбываюцца ў галіне лексыкі, чымся ў фанэтыцы, марфалёгіі або сынтаксе. Слоўныя запазычэнні з расейскае мовы можна падзяліць на тры агульныя катэгорыі: 1. слова, хоць із славянскімі, але чужымі беларускай мове каранямі або з каранямі ў беларускай мове непрадуктыўнымі, якія ня твораць у ёй марфалягічнага гнязда, але выступаюць адно ў паасобных словах, далёкіх паводле значаньня і славатворнай будовы ад адпаведных ім расейскіх словаў. 2. Словы з каранямі, ведамымі й прадуктыўнымі ў беларускай мове, якія, аднак, у тым значаньні, якое яны маюць у расейскай мове, у беларускай мове ня ўжываюцца, або маюць зусім іншую вонкавую структуру, чымся ў расейскай мове. 3. Словы, якія ў тэй самай форме існуюць і ў беларускай мове, але маюць у ёй зусім іншае значанье, чымся ў расейскай мове. Беларускі

⁴⁴ Анатоль Аксамітаў. Мова - душа народу. «Маладосць», № 9 (79), 1959, б. 139.

савецкі мовавед М.Крукоўскі перадапошнюю групу словаў называе структуральнымі калькамі з расейскай мовы, а апошнюю групу - калькамі сэнтэнчнымі⁴⁵.

Ніжэй зылюструем найболыш тыповымі й пашыранымі прыкладамі ўсе тры ўспомненныя катэгорыі слоўных запазычэнняў з расейскай мовы. (Словаў, абазначаных зоркамі, няма ў «Расейска-беларускім слоўніку» з 1953 г.).

А. Словы з рознымі ў абедзьвюх мовах каранямі

аберагаць* - оберегать: Падатковая палітыка аберагала інтэрэсы памешчыкаў і кулакоў (ГБССР, 333). У беларускай мове ў гэтым значаныні ўжываюцца слова апчаджаць, ахоўваць.

абвузданне* - обуздание: Прадстаўнікі СССР у Лізе Нацый выступілі з заклікамі да абвуздання агрэсіўных дзеянняў фашистыскіх дзяржаў (ГБССР, 259). Пабеларуску - утаймаванье, уціхаміранье.

абвяржэнне - опровержение: Пагражаеце і патрабуеце: надрукаваць абвяржэнне (З, 16.05.61); Не лічу патрэбным абвяргаць (КК-ЛД, 30); Яго можа навучыць толькі жыщё, неабвержны факт, перад якім ён апынецца (ТХ-ДП, 100). Паблр. адкліканье, адклікаць, зняяпраўдзіць, запярэчыць, незапярэчны, у залежнасці ад адценыня значаныня.

азнаменаваць - ознаменовать: Гэтую падзею працоўныя гарадоў і сёл рэспублікі азнаменавалі новымі творчымі перамогамі (ГБССР, 284). Паблр. адзначыць.

апасацца - опасаться: Ён апасаецца, каб праз гэта не павялічылі праграму наагул (УК-ВЛ, II, 1959, 25); Яны ж рабілі тут, што хацелі, нікога не баючыся, не апасаючыся таго, ніто нехта калі-небудзь можа папракнуть іх (МЛ-ВД, IV, 357)); Ваўчок адчуўшы, што Кашалёў мацней за яго волія, апасаўся ўшчынаць з ім спрэчку (ТХ-ДП, 400). Паблр. баяцца, асьцерагацца, съцерагчыся.

аплот* - оплот: бачаць у Савецкім Саюзе... аplot міру, дэмакрацый і сацыялізма (КБ, 18); Разбурыць аplot эўрапейскай і азіяцкай рэакцыі - царска-самадзяржаўны лад - было нялёгкай задачай (ФР, 17). Паблр. апора (пераносн.).

аснашчэнне - оснащение: на гэтай аснове забяспечваецца аснашчэнне сельскай гаспадаркі навейшай тэхнікай (КБ, 49). Паблр. аснада, аснаджаныне, забяспечаныне.

асобы* - ообый: На долю працоўных Савецкай Беларусі

⁴⁵ М.Крукоўскі. Рускі лексічны ўплыў.

выпала... асобая задача быць пастаянным вартавым савецкіх варот (ГБССР, 288). Паблр. адмысловы, асаблівы.

атражэнне* - отражение: Падрыхтавацца... атражэнню атакі (ІМ-ДНН, 11). Паблр. адбіцыё, адбой, адпор.

ачаг - очаг: акупацыйны рэжым у Заходнім Берліне... ператварыўся ў небяспечны ачаг узнікнення новай вайны (КБ, 68). Паблр. вогнішча (пераносн.).

беззаветна* - беззаветно: беззаветна адданых справе камунізма (ГБССР, 351). Паблр. самааддана, самаахвярна.

беражлівасць* - бережливост: Слаборніцтва за эканомію і беражлівасць набыло шырокі размах (КБ, 46). Паблр. ашчаднасць.

беражоны* - береженый: Беражонага і бог беражэ (ІМ-ДНН, 27). Паблр. съцеражонага й Бог съцеражэ.

ветка - ветка: на тэрыторыі Заходній Беларусі была пабудавана толькі адна чыгуначная ветка Варапаева-Друя (ГБССР, 427). Расейскаму ветка адпавядзе бір. галіна, але ў значаныі пераносным, як у прыведзеным прыкладзе, будзе адгаліненне.

вопыт* - опыт: Накоплены ў гэтай справе вопыт трэба ўмела выкарыстаць (КБ, 63). Паблр. дазнаныне, практика.

дзяшовы* - дешевый: Цяпер настаем самы спрыяльны час для атрымання малака, ялавічыны, свініны на дзяшовых зялёных кармах (З, 31.05.61); клапоціцца цяпер аб тым, каб атрымаць дзяшовы тавар (ГБССР, 200); Удзяляем увагу і падзешаўленню вытворчасці ялавічыны (КБ, 38); зрабіць больш дзяшовой вытворчасць прадуктаў раслінаводства (тамсама, 39). Паблр. танны, танна, патаненне.

доблесць - доблесьть: Я згодзен прызнаць, што гэта працоўная доблесць (Ш-Кр, 137); За доблесную працу Савецкі ўрад у снежні 1935 г. ўзнагародзіў іх ордэнамі Савецкага Саюза (ГБССР, 280). У старой белар. літаратурнай мове быў адпаведнік гэтаму дабрамужнасць, дабрамужны. У цяперашній мове яго можна замяніць словам гераічнасць, гераізм, гераічны.

залог - залог: У гэтым залог паспяховага выканання (КБ, 46); У рэвалюцыйнай творчасці саміх мас вялікі правадыр... бачыў залог трывумфу сацыялістычных адносін (ФР, 31). Паблр. зарука.

звяно - звено: Брыгады... сталі асноўным звязом у калгаснай вытворчасці (ГБССР, 280). Паблр. вязьмо, вянцо, заучво.

звяржэнне - свержение: закончыць вайну сапраўды дэмакратычным мірам без звяржэння буржуазіі немагчыма (ГБССР, 13); сілай зброі звергнуць уладу буржуазіі (тамсама, 33). Паблр. ськінуць, зрынуць.

здзелка - сделка: Не павінна быць здзелкі з уласным сумленнем

(КБ, 23). У гэтым значаныні паблр. будзе утода, каншахт, кампраміс.

здзельшчына, здзельны - сдэльшина, сдэльны: уводзілася здзельшчына ў аплаце працы (ГБССР, 232); 85% рабочых перайшлі на здзельную аплату (тамсама). Паблр. у гэтым значаныні можна ўжыць выпрацоўка, выпрацавальны, выпрацоўны.

знешне, знешні - внешне, внешний: знешне сур'ёзна... адказала Вольга Калінаўна (Ш-Кр, 132); Ноткі самахвальства... і знешняя глыбакадумнасць пытання закранулі Паходню (ГХ-ДП, 68). Паблр. вонкава, вонкавы. Слова вонкавы зусім выкінута з бел. мовы БССР.

змычка - смычка: У адпайленчы пэрыяд змычка паміж горадам і вёскай ішла галоўным чынам праз гандаль (ГБССР, 186). Тыповы расейскі саветызм, якога дауней ня было і ў расейскай мове. Яго можна замяніць словам злучнасць.

ільгота - льгота: Калгасы атрымалі вялікія ільготы па нарыхтоўках сельгаспрадуктаў (КБ, 51). Паблр. палёгка.

іспыты - испытания: Ну як твас іспыты? (УК-ВЛ, VII, 60). Паблр. экзамены, выпыты.

ісціна - истина: Вы адказалі, пан Вейс, як і заўсёды, святую ісціну (МЛ-ВД, III, 459); У барацьбе за шчасце чалавек знаходзіць ісцінае прызначэнне (ПГ-СУ, 69). Паблр. праўда, праўдзівы, запраўдны.

каварны - коварный: Але ўсе гэтыя каварныя намеры ворагаў беларускага народа праваліся (ГБССР, 338). Паблр. падступны, зрадлівы.

койка* - койка: У гасцініцы Андрэю ўдалося выпрасіць койку для Веры (АК-РНД, 97). Паблр. ложак. У белар. савецкай мове койка пакульшто ўжываецца ў значаныні ложка толькі ў дачыненьні да гасцініцы, шпіталю й пад., у іншых выпадках яшчэ бытую слова ложак. Але: На ўвесь Маладзечанскі павет функцыяніравала толькі адна бальніца з 30 ложкамі (ГБССР, 335).

крушэнне - крушение: ганебная сістэма каланіялізму знаходзіцца на мяжы свайго поўнага крушэння (З, 15.08.61); Каstryчніцкая рэвалюцыя паклала пачатак крушенню капіталізма (КБ, 2). Паблр. развал. У іншых выпадках можна ўжыць слова катастрофа.

мяцеж - мятеж: яны... пачалі арганізоўваць на тэрыторыі нашай краіны мецяжы (ГБССР, 168). Паблр. бунт.

накапленне - накопление: звышпланавыя накапленні (УК-ВЛ, VII, 1960, 36); Накоплены ў гэтай справе вопыт трэба ўмела выкарыстаць (КБ, 63). Паблр. намнажэнне, назапашванье, награмаджэнне, назапашаны, намножаны, награмаджаны.

намётка - наметка: Для распрацоўкі першапачатковых намётах плана былі прыцягнуты брыгадзіры (КБ, 31). Паблр. накід.

недаўменне* - недоумение: Мы глядзелі на яго з недаўменнем (АБ-ДЛ, 20). Паблр. зьдзіўленыне, зъянтэжанасыць.

непазбежны - неизбежный: Зніклі галечা, беспрацоўе, крызісы - непазбежныя спадарожнікі капіталізма (ГБССР, 425). Паблр. нямінучы, няўхільны.

несакрушальны - несокрушимый: Беларускі народ прадэманстраваў сваё несакрушальнае маральна-палітычнае адзінства (ГБССР, 301). Паблр. нязломны.

падаўленне, падавіць - подавление, подавить: патрабавалі прыняць рашучыя меры для падаўлення паўстанцаў (ГБССР, 339); несліся патрабаванні: агнём і мячом падавіць нацыянальна-вызваленчы рух беларускага народа (тамсама). Паблр. здушэныне, здушыць.

падвяргаць - подвергать: Відаць, што яна не раз падвяргалася артылерыйскаму абстрэлу (ПГ-СУ, 21); Вострай крытыцы быў падвергнут начальнік пагрузачна-разгрузачнага цэха (КБ, 9); Яны падверглі рэзкай і прынцыпавай крытыцы кірауніцтва камбіната (тамсама, 21). Паблр. паддаваць, паддаць, падпадаць.

пазбягаць - избегать: Ва ўсякім разе пра гэта пазбягалі гаварыць (УК-ЗГГ, 406); Андрэй выпіў двума поўнымі глыткамі, і сам здзівіўся, што выпіў з ахвотаю, хоць раней заўсёды пазбягаў выпіўкі (АК-РНД, 274). Паблр. унікаць, ухіляцца ад, высьцерагацца.

папрок*, папракаць* - попрек, попрекать: хто кіне папрок на гэтую заўчастную магілу чалавека (МЛ-ВД, I, 31); але: Па сэрцах людзей прайшоў калючы халадок і нешта падобнае на дакор сабе, на сорам (тамсама); Заснеш дзе-небудзь! - поўжартам, аднак не без суровасці, папракнуў Андрэй (АК-РНД, 120); Забавіліся вы, - з дабразычлівым папрокам сказаў праваднік Андрэю (тамсама, 338), але: Андрэю здалося, што ў глыбока запалых, сумных вачах Марыі блісніў нейкі дакор. І ён пачаў думаць, за што дакор? (тамсама, 191); Аднак і недалікатны ж чалавек! - уголас папракнуў самога сябе Паходня (ТХ-ДП, 193), але: Параска глянула на Яшчына з дакорам (тамсама 143). Паблр. дакор, дакараць. Прыведзеныя прыклады наглядна добра паказваюць, як беларускае слова дакор, дакараць выціскаецца расейскім словам папрок, папракаць, якія сяньня ўжываюцца паралельна, але ў тэкстах першай катэгорыі выразна пераважае расейскае слова, а ў тэкстах другой катэгорыі вялікая перавага яшчэ на баку дакор, дакараць.

пахаць* - пахоть: на кожны двор прыпадала ў сярэднім пахаці

5,20 дзесяціны (ГБССР, 190), але: у многіх раёнах ворныя землі прыйшлі ў заняпад (тамсама, 433). Паблр. ворная зямля, ральля, ворыва, у залежнасы і ад значаньня.

плацце - платье: ёй не падабалася плацце - завузкае (УК-ВЛ, VIII, 1960, 84). Паблр. сукенка.

подзвіг* - подвиг: Вядзі ж і далей нас на подзвігі, наш дарагі камандзір! (МЛ-ВД, IV, 216); сам ня быў гатовы на падобны подзвіг (ІІІ-КР, 179); Так, жыць і ісці на подзвіг (УК-ЗГГ, 72). Паблр. вычын, дасягненъне, і пад., залежна ад адценъня значаньня.

поезд - поезд: Значыцца поезд у іх няма каму весыці? (ІІІ-ДНН, 38); Але ўражанне, што поезд, у якім ехаў Васіль Пятровіч, стаіць, ня знікла: адплываў вакзал, а поезд стаяў (УК-ЗГГ, 596). Але: Ляслі буферы, і цягнік плаўна крануўся з месца (тамсама); іх цягнік, як і раней, стаіць (тамсама); Набіраючы хуткасці, цягнік рушыў са станцыі (МЛ-ВД, II, 4). Паблр. цягнік.

прамы* - прямой: Ёсьць і прамыя доказы (КК-ЛД, 36); Сума прамых падаткаў была вышэйшая, чым нават у царскай Расії (ГБССР, 333). Паблр. просты, беспасярэдні.

прыўрочаны* - приуроченный: спраўлялі свята ўраджаю, прыўрочанае да дзесяцігоддзя калгаса (МЛ-ВД, I, 52). Паблр. прытарнаваны, прымеркаваны.

пуць - путь: І толькі тут, ужо на станцыі, адбыўся выбух вагона, які нарабіў, вядома, вялікай шкоды і самому эшалону і станцыйным пуцям (МЛ-ВД, IV, 39); Перадайце генералу, што ўсіх, хто стане на нашых пуцях, растопчам (ІІІ-ДНН, 40). Паблр. шлях. «Русско-белорусский словарь» падае шлях, а пуць толькі ў значаньні чыгуначнага шляху.

пуцёўка - путевка: пуцёўкі ў дамы адпачынку і санаторыі (ГБССР, 320). Паблр. съкіраваныне.

разараць, разарэнне - разорять, разорение: непасільныя падаткі разаралі жыхароў Беларусі (ГБССР, 93); беларускі народ... уznімаў з руін сваю разораную нямецка-фашисткімі акупантамі гаспадарку (тамсама, 430); Вузкасць унутранага рынку буржуазнай Польшчы тлумачылася разарэннем і галечай сялянскіх мас (тамсама, 328). Паблр. руйнаваць, разбураць, спусташаць.

разграміць - разгромить: камуністы Беларусі разгромілі... як трацкісцка-зіноўеўскую, так і буржуазную апазіцыі (ГБССР, 215). Паблр. разбурыць, разъбіць, зынішчыць, здругзатаць.

раздуваць* - раздувать: Праціўнікі мірнага ўрэгулявання з Германіяй раздуваюць ваенны псіхоз (З, 15.09.61). Паблр. Разъдз-мухваць.

раскол, раскалоць - раскол, расколоть: Сваім актам заходня дзяржавы завяршылі раскол Германіі (КБ, 65); Раскол краіны выклікаў сур'ённыя дыспрапорцы ў эканоміцы ГДР (тамсама); спрабавалі захапіць кірауніцтва Грамадой у свае рукі, каб затым раскалоць арганізацыю (ГБССР, 341). Паблр. разъбіць, расшчапленыне, падзел, разбурэныне, разъбіць, расшчапіць, разбурыць.

распасціраца - распростираться: распасціралася злавесная і страшная... зямля (УК-ВЛ, IV, 1959, 108); Навакол распасціраўся бяскрайні стэп (УК-ВЛ, IV, 1959, 115). Паблр. разълягацца, рассыцілацца.

рашэнне - решение: Х з'езд партыі прыняў гістарычнае рашэнне аб замене харчовай развёрсткі харчовым падаткам (ГБССР, 169). Паблр. пастанова, а ў значаныне развёрстка паблр. раскладка.

рыданне - рыдание: з трывогай азірнуліся і пачулі ўжо глухія рыданні дзяўчыны (МЛ-ВД, IV, 366); Рыданні падступалі ў Зосі пад горла (УК-ЗГГ, 194). Паблр. узрыгі.

рэўнасць - ревность: Калі нарадзілася Соня і Леначка, рэўнасць яго не толькі не паменшала, але стала яшчэ больш лютай (УК-ВЛ, II, 1959, 13); Потым Алёша перастаў падабацца, рэўнасць да Каці знікла (ІІІ-Кр, 236). Паблр. зайдрасць.

састаў - состав: Павышалася майстэрства кіруючых савецкіх кадраў каманднага саставу (ГБССР, 371), але: Пленум пастанові перад... усім камандна-палітычным складам партызанскаага руху... задачу далейшага расшырэныя партызанскай барацьбы (тамсама, 397). Паблр. склад.

сачыненне - сочинение: напісаў сачыненне на тройку (ІІІ-Кр, 351). У гэтым значаныне ў бел. мове ўжываем укладаныне, праца.

свяшчэнны - священный: Замацаваць брацкі саюз рабочага класа з сялянствам - наш свяшчэнны абавязак (ГБССР, 196); Дастойны ўклад у гэтую свяшчэнную справу ўнёс і беларускі народ (КБ, 14). Паблр. святы, святарны.

скажаць - исказжать: Рысы твару выцягваліся, скажаліся (МЛ-ВД, I, 4). Паблр. у гэтым выпадку выкрыўляцца, крывіцца.

скалочваць* - сколачивать: Імперыялісты... скалочвалі антысавецкі ваенны блок (ГБССР, 213). Паблр. зъбіраць, згуртоўваць.

скатваць - скатывать: Андрэй стаяў адным каленам на паддозе і скатваў шынель (АК-РНД, 91). Паблр. скручваць, згортваць.

смірны* - смирный: Нават шкада яго было, такога смірненъякага, прычасанага (УК-ВЛ, II, 1959, 32). Паблр. рахманы, ціхмяны, пакорлівы.

спаймаць* - поймать: спаймалі і ўтаймавалі чубатага злодзея (УК-ВЛ, IV, 1959, 116). Паблр. злавіць.

спаяны - спаянны: Спаяныя брацкай дружбай (З, 15.8.61).
Паблр. зынітаваны, згуртаваны.

ствол - ствол: Прагаліна раптам павузела, а ніжэй паміж стваламі таполяў ператварылася ў нейкую незвычайную шчарбіну (АК-РНД, 5); Ствол яе быў гладкі і роўны (тамсама), але: Прайшлася Вера ўздоўж тоўстага, у некалькі абхватаў, камля (тамсама). Паблр. камель.

сугуба* - сугубо: Нарада наша склікана, панове неафіцыйна і сугуба тайна (ПГ-СУ, 55). Паблр. вельмі, асабліва, зусім.

сукупнасць - совокупность: Да гэтых фінансавых цэнтраў непасрэдна далучаліся і мясцовыя банкі, якія ў сукупнасці з імі кантролівалі ўсе рашаючыя пазіцыі ў эканоміцы перадрэвалюцыйнай Беларусі (ФР, 9); На базе грамадскай уласнасці на сродкі вытворчасці пачала мняцца ўся сукупнасць вытворчых адносін (тамсама, 48). Паблр. у першым прыкладзе можна ўжыць разам, супольна, а ў другім - злучво, сцэльнасць.

супруг* - супруг: Вашага паважанага супруга рэкамендуюць галоўным архітэктарам горада (УК-ЗГГ, 117). Паблр. муж.

угоддзе - угодъ: Лепшыя землі і ўгоддзі знаходзіліся ў руках памешчыкаў і кулакоў (ГБССР, 330); плошча зямельных угоддзяў... павялічылася (тамсама, 313). Паблр. ужыткоўнасць.

унушэнне, унушальна, унушаць - внущение, внушительно, внушать: Неаднаразовыя гутаркі і ўнушэнні брыгадзіра не давалі патрэбных вынікаў (КБ, 43); Сыдзі з дарогі, пудзіла! - суха і ўнушальна прапанаваў чалавеку Мішка (МП-ЗП, XI, 1958, 92). Слова чужое ў бел. мове. Замест яго можна ўжыць намова, намаўляннне, уздзейваннне.

урач - врач: У 1940 г. у сельскай гаспадарцы Беларусі працавала ўжо больш... ветарынарных урачоў (ГБССР, 316). Паблр. лекар. Слова лекар ужо зусім выкінута зь бел. мовы БССР.

урок - урок: Беларускі народ атрымаў з барацьбы супраць інтэрвентаў і белагвардзейцаў сур'ёзны палітычны ўрок (ГБССР, 164). Паблр. лекцыя, навука.

хадайніцтва - ходатайство: яна акуратна вылажыла запойненныя бланкі папярэдніх допытаў, заяў на прапускі, лісты, хадайніцтвы (МЛ-ВД, I, 126); Было задаволена хадайніцтва рабочых Ленінграда (ГБССР, 196). Паблр. старанье.

шар - шар: весткі... абляцелі зямны шар (КБ, 2); Удары більярдных шароў гулка разлягаліся ў пустым пакоі (УК-ВЛ, IV, 1959, 103). Паблр. куля, гала.

чаканіць - чеканить: Роўным строем, чаканячы крок, ідуць

салдаты (З, 15.07.61). Паблр. адбіваць, выбіваць.

чарцёж - чертеж: Інжынер Палякоў прынёс чарцяжы капра (КБ, 41). Паблр. рысунак.

член - член: У канцы вайны БССР прыняла ўдзел у стварэнні Арганізацыі Аб'еднаных Нацый і з 1945 г. з'яўляеца адным з яе членаў (ГБССР, 432). Паблр. сябра.

Б. Словы із супольнымі каранямі, але з расейскай структурай

абавязацельства - обязательство: Гэтае абавязацельства неабходна настойліва ажыццяўляць (КБ, 6); яна выконвае не ўсе абавязацельствы перад калгасам (ГХ-ДП, 80). Паблр. забавязаныне.

абнародаваць - обнародовать: У загадзе... абнародаваным у дзень вызвалення горада (ФР, 37). Паблр. абвесыціць.

абстаяць - обстоять: А вось з выданнем нот справа абстаіць зусім дрэнна (ЛіМ, 21.07.61); Асабліва дрэнна абстаялі справы на заводзе «Аўтазапчастка» (КБ, 27). У гэтым значаныні ў бел. мове можна ўжыць стаяць.

аб'ём - объем: Па аб'ёму прамысловай вытворчасці Савецкі Саюз алагнаў Францыю (ГБССР, 290). Паблр. абыймо, абысяг.

аб'явиць - объявить: Фронт барацьбы супраць белапалалякаў быў аб'яўлен галоўным (ГБССР, 145). Паблр. абвесыціць.

авалодаць - овладеть: Спецъялісты... дапамаглі калгаснікам авалодаваць арганічнай навукай (ГБССР, 316). Паблр. апаноўваць або здабываць навуку.

адстаяць - отстоять: гэты дзяржаўны саюз патрэбен для таго, каб адстаяць самастойнае існаванне савецкіх рэспублік (ГБССР, 182). Паблр. абараніць.

бачны, бачнасць - видимый, видимость: Адсюль бачны два магутных хатных капры (КБ, 40); з'яўляюцца членамі калгаса толькі для бачнасці. (З, 16.05.61). Замест бачны паблр. можна ўжыць прыкметны, або былі відаць, а заміж для бачнасці можна сказаць дзеля вока.

безаговорочны - безоговорочный: патрабавалася безаговорочная капітуляцыя Японіі (ГБССР, 423). Паблр. можна ўжыць або бязумоўны або бязь ніякіх умоваў.

бедства - бедствие: трэба ўзнагародзіць тых, якія пасля нязмерных бедстваў працягваюць праяўляць герайзм (ФР, 50); Усякае гвалтоўнае парушэнне гэтай агульнасці з'яўляеца нацыянальным бедствам (тамсама, 129). Паблр. бяды, няшчасыце.

ва - во: Ва ўзброенай сутычцы з паліцыяй былі забітыя і

раненая (ГБССР, 345); Становішча працоўных ва ўмовах эканамічнай дэпрэсіі заставалася па-ранейшаму цяжкім (тамсама, 347); Савецкая ўлада ў Беларусі была ўстаноўлена не ва ўсіх раёнах адначасова (ФР, 28). Прыменынік расейскі ва (во) сяняня ўжо поўнасьцяй выціснуў адпаведны яму ў бел. мове ува (ува).

відазмяніць - видоизменить: Новая гістарычная эпоха... відазмяніла гэтую перспектыву сацыялістычнай рэвалюцыі (КБ, 11). Паблір. будзе проста зъмяніць, перамяніць.

войн - воин: Выключную ўвагу аддавалі працаўнікі тылу раненым воінам (ГБССР, 379). Паблр. ваяк, жаўнер.

воінскі - воинский: У адпаведнасці з законам аб усеагульным воінскім абавязку (З, 15.09.61). Паблр. вайсковы.

грабёж - грабеж: Капіталістычныя краіны здабывалі сродкі... шляхам ваеных грабяжоў (ГБССР, 212). Паблр. рабунак.

заніжаць - занижать: мэбля па заніжаемых цэнах (З, 16.05.61). Паблр. зынізіць, зыніжаны.

злабадзённы - злободневный: Значнае месца прысвечана такім злабадзённым пытанням, як надбор і расстаноўка кадраў (КБ, 70). Паблр. надзённы, пякучы.

злашчасны - злосчастный: ці ўсё там у парадку ў гэтай злашчаснай кнізе (МЛ-ВД, I, 134). Паблр. можна тут ужыць няшчасны.

змяняемасць* - изменяемость: Дапускаеца вялікая змяняемасць пропагандысцкіх кадраў (З, 15.07.61). Таму што ў бел. мове няма дзеяпрыметніка цяперашняга часу залежнага стану змяняемы, дык ня можа быць і ўтворанага ад яго назоўніка змяняемасць. Заміж яго павінна быць зъмененасць, зъменлівасць.

знамянальны - знаменательный: Гэтая знаменальная дата залатымі літарамі ўпісана ў летапіс (КБ, 11). Паблр. паказальны, важны, вялікі.

малейшы* - малейший: Нямецка-фашистыкія захопнікі лята распраўляліся з насельніцтвам за малейшае выказванне нездавалення акупацыйным рэжымам (ГБССР, 373). Такой формы вышэйшае ступені прыметніка малы бел. мова ня ведае. Паблр. найменшы.

насаджаць* - насаждать: яны насаджкалі ў Беларусі кулацкія хутары і дробныя пасёлкі (ГБССР, 235). Гэты дзеяслой у бел. мове із суфіксам -в- - насаджваць.

неймаверны - неимоверный: Сродкі да жыцця мала-памалу знікаюць з прычыны неймаверных падаткаў (ГБССР, 93). Паблр. няверагодны.

непазбежнасць, непазбежны - неизбежность, неизбежный: Ленін... падкрэсліваў непазбежнасць паўтарэння асноўных рыс

рускай рэвалюцыі ў міжнародным маштабе (КБ, 17). Паблр. няўхільнасць, нямінучасць, няўхільны, нямінучы.

непераўзыйдзены - непревзойденны: Ленін - непераўзыйдзены арганізатар (КБ, 12). Паблр. неперавышаны.

нямысліма* - немыслимо: Існаванне капіталізма без нацыяналльнага прыгнёту таксама нямысліма, як нямысліма існаванне сацыялізма без вызвалення прыгнечаных нацый (ФР, 20). Паблр. у гэтым значаньні можна ўжыць не да падуманья.

падзенне - падение: быў прыпынен працэс падзення сельскай гаспадаркі Беларусі (ГБССР, 179). Паблр. упадак, паданыне.

падзёж* - падеж: Скараціўся падзеж маладняку (ГБССР, 316). Паблр. вонадзь, памор, пошасць.

пазбягаць - избегать: радыё таксама пазбягае аднаактовак (ЛіМ, 18.08.61). Паблр. унікаць, ухіляцца (ад чаго), высыцерагацца.

паплаціцца - поплатиться: Жорстка паплаціўся Піліп Ластоўскі за сваё маладушша (ЛіМ, 18.08.61). Гэта форма дзсяслова ў бел. мове не ўжываецца. Замест яе можна сказаць праста - заплаціць.

параджаць - порождатъ: прычыны, якія параджаюць эксплататацыю чалавека чалавекам (ГБССР, 257). Паблр. радзіць, нараджаць, выклікаць, спрычыняць.

паследаваць* - последовать: Яго прыкладу паследавалі іншыя (МЛ-ВД, II, 28). Паблр. за ягоным прыкладам пайшли.

пастаянны - постоянный: На пастаянную работу ў вёску партыя паслала вялікі атрад кіруючых работнікаў (КБ, 50); Пры партыйных органах працавалі сотні пастаянных дэлегацкіх сходаў жанчын (ГБССР, 216). Паблр. сталы, заўсёдны.

паўсямесна* - повсеместно: Стварэнне і работа камітэтаў сялянскай бедноты... паўсямесна падтрымліваліся шырокімі слаямі бяднейшага сялянства (ФР, 34). Паблр. усюды, скрозь, паўсяодна.

перамоганосны - победносный: Камуністычная партыя расчысціла дарогу нашаму перамоганоснаму руху ўперад (КБ, 51). Паблр. пераможны.

плацёж - платёж: Пры нявыплаце падаткаў плацяжы спаганяліся шляхам сектвестра (ГБССР, 333). Паблр. плата, сплата.

правячы - правящий: Правячыя колы Польшчы імкнуліся задушыць рэвалюцыйны рух (ФР, 133). Паблр. кіраўнічы.

прадаставіць* - предоставить: сцэна тэатра была прадастаўлена Беларускаму ардэнаноснаму тэатру імя Янкі Купалы (ЛіМ, 19.09.61). Паблр. у гэтым значаньні будзе даць, аддаць.

прадстаць* - предстать: Яны прадсталі перад судом (ГБССР, 343). Паблр. стаць, зъявіцца, паўстаць.

прадузятасць - предвзятость: Адміністраванне ў гэтай справе магло выклікаць у сялян толькі прадузятасць супраць калектыўных форм гаспадаркі (ФР, 47). Паблр. упярэджаныне.

разрадка - разрядка: важнейшым укладам у справу разрадкі міжнароднай напружанасці ў Эўропе было б заключэнне германскага мірнага дагавору (З, 15.08.61). Паблр. разрэджаныне, распружаныне.

садружнасць - содружество: Іх садружнасць непарушная (КБ, 17); вучоныя ў садружнасці з работнікамі вытворчасці... зробяць новыя тэарэтычныя даследаванні (тамсама, 36). У першым выпадку паблр. будзе сяброўства, у другім - разам, у супрацоўніцтве.

састаяць* - состоять: У партыі састаялі? (МЛ-ВД, «Полымя», IX, 1957, 66). Паблр. быць, належаць (да).

саставіць - составить: вы сёння не саставіце мне кампанію на танцы (КК-ЛД, 15). Паблр. зрабіць, стварыць, у іншым значаныні - скласці.

свяціла - светило: Як жа новае свяціла навукі? - А гэтае свяціла нарабіла мне столькі брыдотных прапаноў, што я дзіву давалася (МЛ-ВД, III, 425). Для абазначаныя гэтага паняцця ў беларускай мове ўжываецца ў пераносным значаныні слова съветач або зорка.

спешка - спешка: З завода давялося хутка выбрацца, бо праявіў тут Боўцік непатрэбную спешку (МЛ-ВД, III, 274). Паблр. пасыпех.

stryymaць - сдержать: Сваё слова мантажнікі стрымалі (КБ, 41). У гэтым значаныні ў беларускай мове ўжываецца датрымаць, а стрымамаць скалькованае з рас. сдержань.

убраць - убрать: яны спяшаліся ўбраць ураджай у свае сховішчы (ГБССР, 408). Паблр. зыбраць. У іншых выпадках - прыняць, забраць.

указаць - указать: З'езд асуздзіў усе апазіцыйныя групоўкі, указаўшы, што яны дапамагаюць ворагам Савецкай улады (ГБССР, 169). Паблр. у гэтым значаныні - зазначыць.

унізіцельны - унизительный: Прыгнёт памешчыкаў і капиталастаў дапаўняйся ўнізіцельным нацыянальным зняволеннем (ФР, 12). Паблр. зняважлівы, зняважальны.

устараніць - устраниць: манапалістычныя колы ЗША і Англіі імкнуліся ўстараніць нямецкіх і японскіх канкурэнтаў з сусветнага рынку (ГБССР, 363). Паблр. адсунуць, у іншых значанынях - прыняць, прыбраць, зынішчыць.

уход - уход: аб забароне самавольнага ўходу рабочых прадпрыемстваў і ўстаноў (ГБССР, 310). Паблр. адыход.

цэласнасць - целостность: Савецкі народ змагаўся за захаванне цэласнасці і незалежнасці першай у свеце сацыялістычнай дзяржавы (ГБССР, 363). Паблр. цэласць, суцэльнасць.

шэсце - шествие: у перыяд трывумфальнага шэсця савецкай улады (ГБССР, 87). Паблр. паход.

В. Беларускія слова з расейскім значаньнем

адмяніць - отменить: трэба ня толькі звергнуць эксплуататарай,... ня толькі адмяніць іх уласнасць, трэба адмяніць яшчэ і ўсякую прыватную ўласнасць на сродкі вытворчасці (КБ, 52). Слова адмяніць ужываеца ў бел. мове толькі ў сваім беспасярэднім значаныні, а ў пераносным значаныні, як у вышэй прыведзеным прыкладзе, яно ня ўжываеца. Заміж яго павінна быць скасаваць.

дзяленне - деление: У 1938 г. у Беларусі было ўведзена новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне (ГБССР, 302). У гэтым значаныні ў бел. мове ўжываеца падзел, а дзяленыне ўжываеца толькі ў значаныні працэсу, найчасцей - арытметычнага дзеяньня.

зыходзіць - исходить: Савецкі ўрад зыходзіць з таго,... што бакі праявяць сур'ёзныя адносіны да перагавораў (З, 15.09.61); Балышавікі Беларусі, зыходзячы з ленінскіх указанняў... пачалі паўсюдна ствараць і ўмацоўваць саветы (ФР, 31). Паблр. гаворыща зыходзіць уніз, зыходзіць з гары й пад., але ў значаныні, у якім ужываеца рас. слова исходить, ужываеца зыходзіць.

колькі-небудзь - сколько-нибудь: У ёй амаль адсутнічала колькі-небудзь значная прамысловасць (КБ, 4). Колькі-небудзь у бел. мове ўжываеца ў значаныні неазначальнага лічэніка, а ня прыслоўя, як у прыведзеным прыкладзе, дзе маєм чысты русіцызм. Паблр. у гэтым выпадку гаворыща хоць крыху, больш-менш.

мецца - иметься: у іх меліся яшчэ і сур'ёзныя недахопы (ГБССР, 226); меліся выпадкі разбазарвання грамадскіх зямель (тамсама, 458); недахопы... меліся на гэтым участку дзеянасці (КБ, 27). У беларускай мове гэты дзеяслой у заротнай форме ўжываеца ў значаныні адчуваць сябе й выступае галоўна ў пытальнай форме пры прывітаныні: як маешся?, як маецеся? Другое значаныне - спадзяванага або плянаванага дзеяньня (мы маємся пайсьці, гэта мелася быць учора, і пад.). У значаныні, якое мае гэты дзеяслой у прыведзеных прыкладах, ужываеца быць.

некалькі - несколько: Карціна некалькі павярхойная (ЛіМ, 16.05.61); прабіваліся на гэты бераг ужо некалькі іншым... способам (МЛ-ВД, I, 46); Натуральна, некалькі зменшліся і заработка (КБ, 42). У бел. мове некалькі ўжываеца вылучна ў значаныні неазначальнага лічэніка, а ня прыслоўя, як у прыведзеных прыкладах. У гэтым выпадку паблр. будзе трохі, крыху.

пакуль - пока: Між тым стварэнню дамовых кухань пакуль не ўдзяляеца належнай увагі (КБ, 63). У гэтым значаныні паблр. павінна быць пакулыто.

урост - возраст: Па ўзросту Андрэй і сапраўды быў старэйшы (АК-РНД, 113); Максім Сцяпанавіч наагул чамусці лічыў патрэбным успамінаць і спасылацца на свой узрост (УК-ВЛ, VII, 1960, 33); у Палескім ваяводстве няпісменных ва ўзросце старэй 10 год было 70% (ГБССР, 335). Слова ўзрост у беларускай мове абазначае вышыню або прагрэс росту, а ў значаныні, якое слова гэтае мае ў прыведзеных прыкладах, ужываеца слова век.

Прыведзеныя вышэй тры катэгорыі русіцызмаў - адно невялічкая частка слоўных запазычанняў з расейскай мовы, выбраных намі з абмежаванай колькасці друкаваных тэкстаў, якія, на нашую думку, найбольш характэрныя й пашыраныя. Успомнены беларускі савецкі мовавед Крукоўскі ацэньвае, што адно толькі беспасярэднія запазычаныні з расейскай мовы, якія мы аднесылі да першай катэгорыі словаў з рознымі ў абедзівюх мовах каранямі, становяць прыблізна 3-5% усяго слоўнага запасу сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў БССР⁴⁶. Беларускі мовавед Я.Станкевіч, рэцэнзуючы ўспомнены «Расейска-беларускі слоўнік» Інстытуту Мовазнаўства Акадэміі Навук БССР, які налічвае каля 86.000 словаў, уважае, што «ў беларускай часыці слоўніка ўведзена ня меней дзівюх трэйціх словаў расейскіх, адно перапісаных беларускім ды часта сапсаваным менаванаю «рэформаю» («рэформаю» 1933 году - С.С.) правапісам»⁴⁷. Як сказана ў прадмове да гэтага слоўніка, ён, «асабліва ў беларускай сваей часыці, ставіць сабе і заданыні нарматыўнага парадку», г.зн., што ён зьяўляеца абавязваючым для практычнага карыстання. Усё гэта съветчыць, што працэс русіфікацыі беларускай мовы ў галіне слоўніцтва зайніоў ужо далёка.

Пры гэтым працэс гэты праводзіцца вельмі шыбка. Даючы вышэй пералік найбольш пашыраных у беларускай мове русіцызмаў у галіне лексыкі, мы абазначылі зоркамі тыя слова ў сучаснай беларускай літаратурнай мове БССР, якіх яшчэ няма ў менаваным «Руска-беларускім слоўніку» 1953 году. Як чытач мог заўважыць, такіх словаў, абазначаных зоркамі, даволі ладная колькасць, што ўсяго некалькі год перад надрукаваннем тэкстаў, адкуль мы браўлі

⁴⁶ М.Крукоўскі. Рускі лексічны ўпльў, б. 90.

⁴⁷ Я.Станкевіч. Русско-Белорусский Словарь 1953 г. Рэц. «Беларускі Зборнік» Інстытуту Вывучэння СССР, № 7, Мінхэн, 1957, б. 165.

пададзеная прыклады, яшчэ ня былі ўведзеныя ў беларускую літаратурную мову.

Крукоўскі ўважае за беспасярэднія запазычаныі з расейскае мовы толькі тыя слова, што мы выдзелілі ў першую катэгорыю. Затое слова, выдзеленыя ў другую й трэйцюю катэгорыю, ён адносіць да пасярэдніх запазычаныняў ці г.зв. калькаваныя (гэтак называе ѡца ў моваведзе працэс тварэння словаў і выразаў у дадзенай мове паводле ўзору й тыпу словаў і выразаў іншае мовы) з расейскае мовы. У запраўднасці, аднак, зъ нязначнымі выняткамі, маем таксама й тут дачыненые зъ беспасярэднімі запазычанынямі, а толькі ў рэдкіх выпадках можа быць мова аб калькаваныні, працэс якога адбываўся б унутры беларускай мовы. Гэты наш пагляд пацьвярджаецца дзьве важныя акалічнасці. Папершае, зъяўляе ѡца выключаным, каб на працягу такога кароткага часу, які нас дзеліць ад пачатку русіфікацыі кампаніі ў БССР, г.зн. на працягу ня болей, як трыццаць гадоў, маглі ўнутры самой беларускай мовы адбыцца такія вялікія зъмены ў кірунку ейнае русіфікацыі. Падругое, блізу ўсе запазычаныі з расейскае мовы, аднесеныя Крукоўскім да пасярэдніх запазычэнняў, маюць свае чыста беларускія адпаведнікі ў беларускай мове, якія або ўжываюцца й надалей паралельна з расейскімі запазычанынямі, або ўжываліся ў беларускай мове перад русіфікацыным працэсам, а толькі цяпер зъ яе выкінутыя. Дык бадай як ва ўсіх трох групах словаў расейскага находжаныя, гэтак і ў расейскіх граматычных формах, уведзеных у беларускую літаратурную мову на месца выціснутых зъ яе формаў субскіх, маем справу зъ беспасярэднімі й навет у балышыні выпадкаў мэханічнымі запазычанынямі, як вынікам плянава праводжанага русіфікацыінага працэсу.

Для беларускае мовы найболыш небяспечнымі зъяўляюцца ўводжаныя ў яе расейскія слова, якія мы выдзялілі ў другую й трэйцюю катэгорыю. Дзеля таго, што яны маюць карані, супольныя расейскай і беларускай мове, а пры гэтым карані для абедзівюх моваў прадуктыўныя, дык неспэцыялістаму ў галіне мовы нялёгка заўважыць іхнага расейскага паходжаныня. Хіба толькі гэтым можна вытлумачыць дзіўную на першы пагляд зъяву, што знаходзім даволі шмат русіцызмаў у мове навет некаторых тых беларускіх савецкіх аўтараў, якія ў іншых выпадках выступаюць як шчырыя абаронынікі чысьціні беларускае мовы. Значыцца, русіцызмы трапляюць у іхнную мову часта зусім нясьведама. Затое русіцызмы першае катэгорыі, карані якіх або зусім ня існуюн у беларускай мове, або зъяўляюцца непрадуктыўнымі ці мала прадуктыўнымі, легка ўспрыймаюцца, як

чужыя для беларускай мовы.

Савецкі вучоны М.Каммары вызначыў агульныя прынцыпты, паводле якіх «падабенствы й адпаведнасці ў мовах народаў СССР абумоўленыя ўплывам расейскае мовы». Гэтыя падабенствы й адпаведнасці, паводле Каммары, выражаютца, «папершае, у запазычаныні спэцыфічных расейскіх і асабліва новых савецка-расейскіх выразаў і ў калькаваныні іх; падругое, у засваеныні асноўнага фонду інтэрнацыянальнай лексыкі за пасярэдніцтвам расейскае мовы»⁴⁸. Іншыя савецкія моваведы І.Беладзед і А.Мельнічук вызначаюць расейскай мове ролю «крыніцы ўдасканалення нацыянальных моваў»⁴⁹. Усе беларускія савецкія моваведы адназгодна съцвярджаюць, што беларуская мова асабліва ў савецкі пэрыяд павялічыла свой слоўны запас шляхам запазычанняў з расейскае мовы. І гэта таму, што, як піша М.Крукоўскі, «якімі-б шырокімі ні былімагчымасці словаўтварэння на базе ўласнага лексычнага матарыялу, яны ўсё-ж ня могуць поўнасцю забясьпечыць задаваленныне імкліва растучых патраб грамадзства ў новых словах. Тому беларуская мова звязтаецца таксама за дапамогай да рускай мовы, запазычваючы зь яе неабходныя слова, якія на тых або іншых прычынах ня могуць быць утвораны на базе ўласных моўных сродкаў»⁵⁰. Пагляд Крукоўскага дапаўняе іншы беларускі савецкі мовавед Ф.Янкоўскі, цвердзячы, што «запазычаныне зьяўляецца неабходнасцю толькі тады, калі ў мове няма адпаведнага слова»⁵¹. (Усюды падчыркнута намі - С.С.)

Адкладаючы на пазней пытаныне словаў інтэрнацыянальнага паходжання, гэтта з асаблівым націскам трэба падчыркнуць, што толькі вельмі нязначная частка расейскіх запазычанняў у сучаснай беларускай літаратурнай мове, як паказваюць прыведзеныя намі прыклады, можа быць абумоўленая вызначанымі савецкімі моваведамі прынцыпамі, якія пацвярджалі-б, што расейскія запазычаныні прыйшли ў беларускую мову, як «спэцыфічныя расейскія і асабліва новыя савецка-расейскія выразы», як «крыніца ўдасканалення» беларускай мовы, як «неабходныя слова, якія па тых або іншых прычынах ня могуць быць утвораныя на базе ўласных

⁴⁸ М.Каммари, тамсама, б. 72.

⁴⁹ И.К.Белодед, А.С.Мельничук. Вопросы развития национальных языков в период перехода от социализма к коммунизму. «Вопросы языкоznания», № 5, Москва, 1959, б. 11.

⁵⁰ М.Крукоўскі. У кнізе «Фарміраванне і развіцьцё беларускай сацыялістычнай нацыі», б. 122.

⁵¹ «Літаратура і мастацтва», № 38, 11.05.1957.

моўных сродкаў» ці калі ў беларускай мове «няма адпаведнага слова». У асноўным-жа расейскія запазычаныні адбываюцца ў тых выпадках, калі, папершае, беларускія слова маюць зусім іншыя карані, чымся адпаведныя ім расейскія слова; падругое, калі беларускія й адпаведныя ім расейскія слова, хоць і маюць супольныя карані, але ўзаемна рознічаюцца сваёй структурай, г.зн. этымалягічнай будовай; патрэйце, калі беларускія й расейскія слова, супольныя каранямі й этымалягічнай будовай, рознічаюцца між сабой сэнтэнтычна. У трох успомненых выпадках беларускія слова, як розныя тымі або іншымі элементамі ад расейскіх словаў, мэханічна выкідаюцца із слоўнага запасу беларускай мовы й гэтак-жа мэханічна заменяюцца чужымі ёй расейскімі словамі.

Пасъля ўсяго сказанага, не астaeцца ніякае няпэўнасцьці ў пытаныні, якая канчальная мэта такай моўнай палітыкі Савецкага Саюзу. Гэтая мэта сфармульваная ўжо ў словах вышэй цытаванага М.Крукоўскага: «Збліжэньне» беларускай з расейскай мовай «зайшло ўжо настолькі далёка, што пачынае ўтварацца пласт новых агульных слоў, якія зьяўляюцца пачаткам новага, будучага лексічнага адзінства»⁵². Із зразумелых прычынаў Крукоўскі забыўся дадаць, што гэтае «будучае лексычнае адзінства» дасягаеца выдаучна на базе аднай расейскай мовы, а не ўзаемных упłyваў усіх моваў Савецкага Саюзу, бо ў практицы толькі нерасейскія мовы змушаныя «разъвівацца», «удасканалівацца» й «узбагачвацца» на базе мовы «вялікага рускага народу». Затое расейская мова мае ўсе ўмовы свабоднага й натуральнага разъвіцця й практична разъвіваеца безь якіх-небудзь «узбагачэнняў» з боку нерасейскіх моваў.

Неазнаёнлемым з усімі аспектамі палітычных умоваў у Савецкім Саюзе можа выдацца вельмі дзіўным і незразумелым, што ня толькі партыйныя асьветчаныні, але й савецкія спэцыялісты ў галіне моваведы адназгодна інтэрпрэтуюць факт яўнай русіфікацыі беларускай мовы, як працэс для яе натуральны й навет карысны. Гэтак ужо цытаваны кандыдат філягічных навук А.Аксамітаў, пасъля прыведзеных ім аргументаў у абароне апрычонасці й чысьціні беларускай мовы, неўспадзейкі прыходзіць да супяречнага із сваімі разважанынямі выснаву: «У сучасны момант беларуская мова разъвіваеца па шляху няўхільнага зьбліжэння зь вялікай рускай мовай. Але ў гэтым працэсе было-б памылкова бачыць заняпад беларускай мовы, бо якраз тут адлюстроўваеца найболыш поўнае й

⁵² М.Крукоўскі. Рускі лексічны уплыў, б. 163.

інтэнсыўнае яе разьвіцьцё»⁵³. Яшчэ перад Аксамітавам амаль тымі-ж словамі цьвердзіў і Крукоўскі, што працэс збліжэння беларускай мовы з «вялікай рускай мовай» адбываецца «не як вынік дэградацыі, занядобу беларускай мовы, а, наадварот, як вынік найбольш поўнага і інтэнсыўнага разьвіцьця яе»⁵⁴. Ані Аксамітаў, ані Крукоўскі, хіба-ж, і самі ня вераць у тое, што гавораць, а разглядаюць свае выказваныні, як няўхільную даніну камуністычнай дыялеکтыцы.

МОВА МАСТАЦКАЕ ЛІТАРАТУРЫ

Як было ўжо няраз адцемлена, съведамы супраціў русіфікацыі беларускае мовы ў БССР наважана й систэматычна праводзяць беларускія паэты й пісьменнікі пры выдатным падтрыманьні настаўніцтва й студэнцтва. Гэты супраціў асабліва стаўся выразным і адкрытым, пачынаючы з 1956-1957 гадоў, калі ў сувязі з пасълясталінскай «адлегай» і асуджэннем г.зв. «культу асобы» Сталіна настала некаторае злагаджэнне палітычнага курсу.

Калі прыраўнаваць ававязвающую ў БССР афіцыйную літаратурную мову - мову навуковае, палітычнае, тэхнічнае і прапагандавае літаратуры, у тым ліку й мову рэспубліканскага пэрыядычнага друку - да мовы мастацкае літаратуры, дык апошняя, хоць таксама зас্বічаная русіцызмамі, усё-ж нагэтулькі розыніцца ад першай з гледзішча на сваю рэлігійную чысьціню, што можна гаварыць аб ёй, як мове да некаторай меры асобнай і ад першай у ладнай ступені рознай. Аналізуючы мову мастацкай літаратуры, ня цяжка заўважыць, як яна бароніцца перад накіданымі беларускай мове русіцызмамі і ўжывае іх у асноўным у тых выпадках, калі гэтыя русіцызмы сталіся ўжо агульна прынятымі, здабылі поўнае права грамадзянства й зусім выціснулі адпаведныя ім беларускія граматычныя формы і слова. Гэтак, апрача русіцызмаў, накінутых моўнай рэформай 1933 году, у мове мастацкай літаратуры ўжо поўнасьцю укараніліся такія русіцызмы, як, прыкладам, форма роднага склону множ. ліку назоўнікаў жаноцкага роду няпрыемнасцей, магчымасцей, бесканчатковыя формы дзеяпрыметнікаў назоўнага склону адз. ліку падбіт, зроблен, узят, дзеяпрыметнікі цяперашняга часу залежнага стану любімы, ствараемы, а такжэ сынтаксычныя формы дапаўнення ў віданальнym склоне, заміж роднага склону, калі дзеясловы, што імі кіруюць, ужытыя з адмоўем. З

⁵³ А.Аксамітаў, тамсама, б. 140.

⁵⁴ М.Крукоўскі. Рускі лексічны ўплыў, б. 163.

русіцызмаў у галіне лексыкі ўвайшлі поўнасыцяй у мову мастацкае літаратуры, прыкладам, такія слова, як ачаг, аплот, знешні, доблесны, лікаванне, подзвіг, іспыты, рабяты, урок, ісціна, накаленне, рэўнасць, сачыненне, скажаць, урач, хадайніцтва, член, чарціць, абавязацельства, аб'ява, ва, воінскі, злабадзённы, беззаветны, шэсце, узрост (зам. век) і г.д., якія ўжо ад даўжэйшага часу агульна замацаваліся ў савецкай беларускай літаратурнай мове, а некаторыя зь іх выконваюць ролю адмысловых тэрмінаў.

Затое мова мастацкае літаратуры зусім яшчэ ня знае чужых для беларускай мовы формаў дзеятыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану зваротных дзеясловаў (пачаўшыся, адбыўшыся), якія ў афіцыйнай літаратурнай мове бытуюць, як-бы для яе былі нармальнымі. З расейскіх словаў, ужываных у афіцыйнай літаратурнай мове, мова мастацкае літаратуры зусім ня знае такіх русіцызмаў, як дзяшовы, састаў, здзелка, каварны, мяцеж, пахаць, адстаяць, змяняемасць, неймаверны, пазбягаць, плацёж, прадстаць, цэласнасць, сукупнасць і да г.п.

На канкрэтных прыкладах зь беларускага савецкага друку можна дакладна прасачыць і самы працэс русіфікацыі. Звычайна спачатку паяўляеца дадзенае расейскае слова ў афіцыйнай літаратурнай мове, прычым спарадычна й рэдка ды выступае паралельна з адпаведным яму словам беларускім. Гэтак ад некалькіх ужо год паралельна з агульна пашыраным у беларускай мове словам танны, пачало спарадычна паяўляцца й чиста расейскае слова дзяшовы, якое, аднак, яшчэ зусім ня мае доступу да мовы мастацкае літаратуры. У якім кірунку будзе разъвіацца працэс пранікання ў беларускую мову гэтага слова, можна меркаваць з прыкладаў такіх русіцызмаў, як папрок або поезд. У афіцыйнай літаратурнай мове папрок і поезд ужываюцца сяння паралельна з адпаведнымі ім беларускімі словамі дакор і цягнік, але расейскія адпаведнікі колькасна пераважаюць над беларускімі, і, наадварот, у мове мастацкай літаратуры слова дакор і цягнік спатыкаюцца шмат часцей, чымся папрок і поезд. Значыцца, працэс развіацца ў кірунку русіфікацыі, а не адваротным яму.

На карысць беларускасці мовы мастацкае літаратуры прамаўляе ў тая характеристнай зыяве, што прынятыя ўжо ёю русіцызмы ў колькасных дачыненіях выступаюць шмат радзей, чымся ў афіцыйнай літаратурнай мове. Ствараеца таму ўражаныне, што дадзенае расейскае слова або форма становіць съведамую даніну агульна абавязваючаму кірунку, а не агульную тэндэнцыю пісьменніка, тымчасам як у афіцыйнай літаратурнай мове

заўважваеца выразная тэндэнцыя адваротнага харектару.

Ёсьць канкрэтныя доказы, як паасобныя пісъменынікі ў працэсе перарэдагоўвання сваіх мастацкіх твораў ачышчаюць іх ад дапушчаных спачатна русіцызмаў. У БССР, як і ў іншых саюзных рэспубліках, вельмі пашыраная практика, што паасобныя літаратурныя творы, у тым ліку й шматтомныя раманы, спачатку друкуюцца ў месячных літаратурных часапісах, а пазней выходзяць асобнымі кніжнымі выданнямі. Пры гэтым кніжная выданыні часта тэксталягічна значна рознічаецца ад іхных першадрукаў у часапісах, бо некаторыя аўтары ўводзяць тыя або іншыя змены ў папраўкі ў кніжным выданыні, у тым ліку і ў галіне мовы. Звычайна бывае так, што шмат якія русіцызмы, уведзеныя аўтарам у тэкст твору першае рэдакцыі, бываюць выкінутыя з тэксту апошняе рэдакцыі ў замененых адпаведнымі ім паводле значання беларускімі словамі ў формамі. Такія розніцы ў галіне мовы мы прасачылі на прыкладах 3-га і 4-га тому раману М.Лынькова «Векапомныя дні», раману Ў.Карпава «За годам год» і раману І.Шамякіна «Крыніцы». Вынікі нашых параўнанняў абедзівую рэдакцыяў былі нязвычайнія. Вось некаторыя зь іх:

«Полімія»

М.Лынькоў «Векапомныя дні»

Пасцябунчык - страстны патрыёт свае бухгалтарскае справы (1957, IX, 37).

У партыі састаялі? (1957, IX, 66).

Ты ж не глядзі, што я такая баяллівіца і смірэнніца (1957, X, 29).

выказаў пажаданіе прыурочыць аперацію да прыезду (1957, X, 33).

слаба замаскіраваныя (1957, X, 34).

вялі на сворках дзесятак аўчарак (1957, X, 39).

У кожнага свая страсць, генерал (1957, X, 41).

Стаяла некалькі пушак, якія сваімі памерамі і сваім выглядам унушалі павагу (1957, XI, 105).

страстнае жаданне дапамагчы ёй (1957, XI, 11).

не бачаць агоніі тых, хто падвяргаецца экзекуцыі (1957, XII, 19).

на жывапісным узгорку (1957, XII, 39).

Не згубілі, а садысцкі замучылі (1957, XII, 11).

ажаніўся на сёмнаццаці гадовай дзяўчыні (1957, XII, 66).

Кніжнае выданье

Пасцябунчык - заядлы патрыёт свае бухгалтарскае справы (III, 305).

У партыі былі? (III, 362).

Ты ж не глядзі, што я такая баяллівіца і паслушніца (III, 425).

выказаў пажаданіе, каб усю аперацію дапасаваць да прыезду (III, 32).

слаба замаскаваныя (III, 433).

вялі на павадках дзесятак аўчарак (III, 443).

У кожнага свая слабасць, генерал (III, 448).

Стаяла некалькі пушак, якія сваімі памерамі і сваім выглядам выклікалі да сябе павагу (IV, 101).

гарачае жаданне... памагчы ёй (IV, 237).

не бачаць агоніі тых, хто падпадае пад экзекуцыю (IV, 261).

на малайнічым узгорку (IV, 316).

Не згубілі, а па-садысцку замучылі (IV, 238).

ажаніўся з сёмнаццаці гадовай дзяўчынай (IV, 384).

У.Карпаў «За годам год»

Усе глядзелі на Васіля Пятровіча з недаўменнем (155, II, 16).

У кожным з іх ён як бы пачынаў бачыць праванарушыцеля (1955, II, 16).

І баючыся, што народжанаму ў яго марамах гораду могуць наёсці ўрон недальнавідныя людзі (1955, II, 16).

У яе ссуленаі постаці, у нейкай пакорнай паходцы было штосці манашаскае (1955, II, 27).

Валя ўсё ж палічыла за лепшае спыніца, апасаючыся, што іх могуць убачыць (1955, II, 49).

Але справа абстаяла крыху прасцей (1956, VI, 90).

Потым прымусіла сябе сесці цыраваць шкарпэткі... якіх накапоўся цэлы звязак (1956, V, 91)

Перад ім стаяла дзяўчына, якую ён абажаў (1956, VII, 36).

людзі ўсё роўна праходзілі б пад ёй (пад аркай), ня стукаючыся аб своды галовамі (1957, VII, 40).

яны на прыватнай кватэры, за якую плоціць гаспадарам (1957, VII, 68).

I.Шамякін «Крыніцы»

запасная (шпулька з вудзільна) ў мяне ёсць, усё іншае таксама маецца (1956, IV, 75).

Адчапіся ты, Кацька, ад мяне, - бясстрастна і абыякава сказала яна (1956, IV, 101).

Школу я кончу, не хвалойцесь, - ціха і прымірыйцельна сказаў ён (1956, V, 45).

Усе глядзелі на Васіля Пятровіча няўцягна (158).

У кожным з іх ён як бы пачынаў бачыць правапарушальnika (169).

І баючыся, што народжанаму ў яго марамах гораду могуць пашкодзіць... нedaўнія людзі (169).

У яе згорбленаі постаці, у нейкай пакорнай хадзе было штосці ад манашкі (187).

Валя ўсё ж палічыла за лепшае спыніца, баючыся, што іх могуць убачыць (226).

Але справа стаяла крыху прасцей (448).

Потым прымусіла сябе сесці цыраваць шкарпэткі... якіх набраўся цэлы жмут (450).

Перад ім стаяла дзяўчына, якую ён кахаў (527).

людзі ўсё роўна праходзілі б пад ёй, ня стукаючыся аб скляпеныне галовамі (535).

яны на прыватнай кватэры, за якую плоціць гаспадарам (583).

запасная ў мяне ёсць, усё іншае таксама знойдзецца (119).

Адчапіся ты, Кацька, ад мяне, - абыякава сказала яна (164).

Школу я кончу, не хвалойцесь, - ціха і прымірэнча сказаў ён (267).

З прычыны агульных русіфікацыйных тэндэнцыяў, накіданых зверху, канечнасці высцце раганыня «вузкіх правінцыяналізмаў» «архаізмаў» ды «штучна твораных нэалягізмаў», а з другога боку - з прычыны канечнасці «ўзбагачваныня» мовы «зь нявычэрпных крыніцаў мовы вялікага рускага народу», беларускія паэты й пісьменнікі вельмі абмежаваныя ў сваіх магчымасцях нармальнага ўзбагачваныня й разъвіцця сваей мовы на базе народнай мовы й дыфэрэнцыяваныя яе рознымі сэмантычнымі адценнямі. Таму мова сучаснай беларускай савецкай літаратуры - гэта наагул мова бедная й бясхварбная. Зусім правільна пісаў аб гэтай зьяве беларускі літаратурны крытык у вольным съвеце Але́сь Беразы́няк:

Лепшыя ды багатыя здабыткамі яшчэ нядаўна традыцыі

беларускае літаратуры ў ейнай аръентацыі на ўзоры народнае мовы, на ейныя нацыянальныя асаблівасыці, на культуру й нацыянальную чысьціню літаратурнае мовы сяньня ў БССР мусова занядбаныя. Аснова раззвіцьця нацыянальнае літаратурнае мовы - мова народная ў сваёй першароднай някранутасыці чужароднымі ўплывамі абвяшчаецца аджылым і незразумелым правінціялізмам. Да ўсяго гэтага прывяла нязыменная праз увесь час антынацыянальная палітыка бальшавікоў нівеліраваныя беларускае літаратурнае мовы на расейскі ўзор, што разам з выгнаныем зь беларускае літаратуры нацыянальнае праблематыкі паслядоўна й пэўна ськіроўвае яе ў правінціянальнае адгалінаваныне літаратуры расейскай⁵⁵.

Усё-ж, ня гледзячы на вышэй прыведзеную сыцверджаныне А.Беразыняка, сыцверджаныне зусім правільнае, трэба аб'ектуна адцеміць, што мова беларускае літаратуры ў тых межах, якія для яе магчымыя, дадатна вырозыніваецца ад афіцыйнай беларускай савецкай літаратурнай мовы ня толькі значна меншай колькасцю русіцызмаў, але й некаторымі, хоць і вельмі нясымельмі спробамі не адрываецца ад мовы народнае. У мове мастацкае літаратуры частагуста знаходзім ня толькі агульна пашыраныя ў народнай мове слова й выражэнны, ужо зусім няўживаныя ў афіцыйнай беларускай літаратурнай мове БССР, як моцна адрозніваю ад адпаведных расейскіх словаў, але часам і такія, якія зьяўляюцца ведамымі адно ў некаторых частках беларускае моўнае просторы. Вось жменька прыкладаў на гэту зьяву:

Яна бегма кінулася ў хату (МЛ-ВД, I, 104). Чыста народнае слона, якому ў рас. мове адпавядае бегом.

Яна ціхенька падышла і з павагаю, нават з нейкай бояззю паглядзела на сынавы дакументы (ПБ-КЗР, 3). Боязь - слова пашыранае і ў літаратурнай мове перад русіфікацыйнай кампаніяй.

Лёдзю нібы выцялі чым (УК-ВЛ, VII, 1960, 24); Андрэй з размаху выцяй (АК-РНД, 86). Першы вячэрні жук вытнунуўся аб шыбіну акна (МЛ-ВД, I, 92). Выцяць - сынанім слова ўдарыць, які ў афіцыйнай літаратурнай мове сяньня ня ўжываецца.

Ёсьцека, - ... адказаў дзед Грыша (МП-ЗП, III, 1956, 25). Афіцыйная літаратурная мова ня вызнае ўзмацняльнай часціцы -ка ў такіх словах, як ёсьцека, нямашака, тамака, вуньдзека й пад.

Немцы, па-вар'яцку пручыся паперад, не надта зырыліся на прасёлкавыя дарогі (АК-РНД, 187). Зырыцца - сынонім слова

⁵⁵ Але́сь Бера́зыняк. Убітам шляхам сацьлістычнага рэалізму. «Беларускі Зборнік» Інстытуту Вывучэння СССР, № 7, Мюнхэн, 1957, б. 36.

заглядацца, а ў форме абвеснага ладу ў значаныні ўцікамірьшъ, пастрашыць, шырака ведамае ў народзе, але зусім ня ўжыванае ў афіцыйнай савецкай літаратурнай мове.

Кустаёў усюды, нізіна, то там, то сям ля кустоў паблісваюць зоркі (АК-РНД, 99). Ведамая ў народзе, але няўжываная ў афіцыйнан савецкай літаратурнай мове зборная форма ад слова куст.

а тут вось ідзі насупраць ночы (МЛ-ВД, II, 24). Выраз насупраць ночы ў значаныні перад ночай, на спатканыне ночы - тыповы для беларускае мовы, але няўжываны ў афіцыйнай савецкай беларускай літаратурнай мове.

адшукаў садоўніка дзеда Грышу, чалавека ўжо сівога і нягеглага (МП-ЗП, III, 1956, 25). Слова нягеглы, сынанім да недалужлы, зънясілены, у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове ня ўжываецца.

Не гледзячы на сваю нямогласць, Адам Лабеня ня вытрываў і вышаў на працу (МП-ЗП, XII, 1959, 49). Слова нямогласць у значаныні нездаровасць, хворасць, у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове зусім ня ўжываецца.

Дзве пары ног захадзілі ў неўрымслівым рытме (МЛ-ВД, III, 14). Гэтае, пашыранае ў народзе, слова ў значаныні неспакойны, няўпышны, у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове зусім ня ўжываецца.

На шашы рабілася несусвеціца. Усю дарогу зацягнула дымам (МЛ-ВД, I, 85). Чыста беларускае народнае слова, якое ў афіцыйнай савецкай літаратурнай мове ня ўжываецца.

ён а сразу на нішчымніцу мяне пераводзіў (МЛ-ВД, I, 82). Гэтае тыпова народнае слова, утворанае з выразу ні з чым, абазначае посную ежу, ня ўжываецца ў афіцыйнай савецкай літаратурнай мове.

А вунь там, каля тae студні, пазалетась дзед Ахрэм паслізнуўся і зламаў нагу (МП-ЗП, III, 1956, 60). Пазалетась, падобна як і летась, сёлета, у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове зусім ня ўжываецца.

да таго нылі ногі, збітая аб пне ўе (МЛ-ВД, I, 26). Зборная форма пне ўе, бытуючая ў народзе, у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове зусім ня ўжываецца. Заміж яе ўжываецца форма множнага ліку пні.

Пэўна, і прыгавор, які выносиць яму пасля смерці народны погалас, - самы справядлівы прыгавор (УК-ВЛ, IX, 1960, 107). Погалас, у значаныні расейскага молва, у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове ня ўжываецца.

Вялікі клопат мне праз гэтых плыты... Я праз гэтых плыты нач не спаў (МЛ-ВД, I, 98). У афіцыйнай савецкай літаратурнай мове звычайна ўжываецца ў гэтым выпадку пад расейскім упрыгожэннем другі прыназоўнік - з-за.

Дык я ж цябе просам прашу, чалавечча (МЛ-ВД, III, 334). Чыста народны выраз у значаныні вельмі, настойліва прасіць.

Стралялі відаць больш для прыліку (МЛ-ВД, II, 30). У афіцыйнай літаратурнай мове ў гэтым значаныні ўжываецца выраз для віду, запазычаны з расейскай мовы.

лечачыся ад раматусу. Дужа той раматус назаляў часам чалавеку (МЛ-ВД, I, 8). У афіцыйнай літаратурнай мове, паводле прынцыпу, што ўсе слова іншамоўнага паходжання павінны запазычвацца толькі за пасярэдніцтвам расейскай мовы й захоўваць ейныя формы, ужываецца толькі рэуматызм. Характэрна, што беларуская форма раматус у прыведзеным прыкладзе з Лынъкова выступае ня ў гутарцы сялянскага героя твору, што не магло-б яшчэ быць дзіўным, але ў мове самога аўтара.

у пустую апоку на стале яе машыны рынулася чорная зярністая зямля (УК-ВЛ, VII, 1960, 25). Гэтае народнае слова ў значаныні кінуцца, зваліцца, у афіцыйнай літаратурнай мове ня ўжываецца.

Пакуль... гаспадар свежаваў зайца, яны пачалі размову з Алёшам (Ш-Кр, 265). Свежаваць - чыста беларуская слова ў значаныні разъбіраць свежа забіту жывёліну.

Быў той сладкі вечар..., калі нават ноччу не адчуваеш яшчэ восенійскай стыні (МЛ-ВД, IV, 363). Стынь, у значаныні лёгкі холад, у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове ня ўжываецца.

Нельга сказаць, каб такая сковань (зямлянка ў лесе - С.С.) падабалася Клышэўскуму (ПБ-КЗР, 127). Беларуская народнае слова, якое ў афіцыйнай савецкай літаратурнай мове ня ўжываецца.

На рынак, кажа, таечка, ездзіла (УК-ВЛ, VIII, 1960, 66). Асабісты зварот, пашыраны ў Магілеўшчыне й былой Чарнігайшчыне.

Ложкі іх былі ссунуты ўпрытык (УК-ВЛ, VII, 1960, 56); Цімка прысунуўся да Юркі ўпрытык (тамсама, 43). Народны выраз ад тае-ж асновы й таго-ж значаныня, што і ў дзеясловах прытыкацца.

Ваня Труцікаў не вытрымаў, пайшоў на хацішча, пачаў разграбаць рукамі снег (АК-РНД, 385). Хацішча - чыста народнае слова, якое абазначае месца, дзе раней стаяла хата.

яшчэ пакажам, пачым хунт ліха (МЛ-ВД, I, 119). Згодна з абавязваючым прынцыпам, што іншамоўныя слова могуць прыходзіць у беларускую мову толькі за пасярэдніцтвам расейскай мовы, у афіцыйнай савецкай беларускай мове ўжываецца фунт.

Цёмначы, пратаптанымі Ладуцькамі, яны без асаблівых перашкод дабраліся да кватэры Еўдакіі (АК-РНД, 344). Цёмначы - народны выраз у значаныні папоцемку.

Аднойчы паспытаў ужо ласкі ягонай (УК-ВЛ, VII, 1960, 19).

Прыналежныя займенынкі яго, яе, іх маюць у беларускай мове яшчэ й прыметнікавую форму ягоны, ейны, іхны, у якой у афіцыйнай савецкай літаратурнай мове ня ўжываюцца.

і яшчэ адна сям'я, каторая не выехаўшы, - абласнога пракуора жонка і троє дзетак (МЛ-ВД, I, 102). Тут маем вельмі харктэрную асаблівасць беларускай мовы - прошлы час абвеснага ладу ў форме «пэрфэкту» падобна да німецкае, ангельскае ды іншых моваў. Зразумела, што гэтая чыста беларуская форма ня можа ўжывацца ў афіцыйнай савецкай літаратурнай мове.

Беларускі савецкі аўтар В.Красоўскі, прыводзячы многія прыклады заганных перакладаў, робленых з расейскай на беларускую мову ў рэспубліканскіх беларускіх газетах і ў БЕЛТА, паказвае й асноўную прычыну гэтае заганнасці. «Гэта адбываецца таму, - піша ён, - што да перакладу ня ўсёды падыходзяць творча - часта робяць так, каб, скажам, пяці словам рускага тэксту абавязкова адпавядалі пяць слоў тэксту беларускага»⁵⁶. Гэта вельмі трапная спасыцярога Красоўскага можа быць з поўным правам аднесеная да ўсіх афіцыйнае літаратурнае мовы БССР, як у перакладных тэкстах з расейскай мовы, гэтаксама і ў тэкстах артыгінальных. Затое да мовы мастацкае літаратуры, навет пры ейных русіцызмах, ейнай ненатуральнай убогасці й вялікім адрыве ад мовы народнай, гэтай заўгарі Красоўскага прытарнаваць было-б нельга.

ПІСЬМЕННІКІ Ў АБАРОНЕ МОВЫ

Роля беларускіх паэтаў і пісьменнікаў у захаваныні беларускай мовы й ейнай абароне перад русіфікацыяй у савецкіх абставінах асабліва вялікая. Бадай яны адныя з поўным зразуменінем важнасці гэтага пытання робяць сыстэматычныя натугі ў гэтым кірунку, стараючыся пісаць як мага чистай беларускай мовай у межах, што яшчэ магчымыя ў сяняшніх абставінах. З другога боку, зь пісьменніцкага асяродзьдзя ўсцяж выходзіць ініцыятыва ставіць на беспасярэдніе аблекаваныне пытаныне чысыціні мовы, ейнае культуры й ейнага павароту да народных моўных крыніцаў. У многіх артыкулах, адумыслова прысьвечаных пытаныям мовы, у выступленіях на пісьменніцкіх зьездах, пісьменніцкіх і культурных зборках дзяячы мастацкае літаратуры, а за імі й наагул працаўнікі культуры пачынаючы ад 1956 году вядуць бесыперапынную акцыю ў вабароне роднае мовы. Выходзячы з правільнага сформулявання

⁵⁶ В.Красоўскі. Аб мове газет. «Літаратура і Мастацтва», № 40, 18.05.1957.

беларускага савецкага філялёга Ф.Янкоўскага, што «абыякавасць да мовы - абыякавасць да народу й яго культуры»⁵⁷, пытаныне мовы ў гэтай кампаніі расшыраеца на ўсе дзялянкі беларускае культуры й набывае сэнсу, раўназначнага з сэнсам пытаныня бывшыя або нябывшыя беларускае культуры.

У першым разьдзеле гэтае працы мы паклікаліся на артыкул маладога беларускага пісьменніка Барыса Сачанкі, які галоўна паказаў на ненармальнае звужэньне практычнага ўжываньня беларускае мовы ў публічным жыцці рэспублікі, у першую чаргу ў школьніцтве й на выцісканыне яе расейскай мовай. Гэтта спынімся на выступленынях іншых пісьменнікаў і наагул працаўнікоў пяра, якія асноўную ўвагу засяроджваюць на іншых аспектах гэтага пытаныя: на абароне перад русіфікацыяй тэй беларускай літаратурнай мовы, якая яшчэ дапушчаная да публічнага ўжываньня, і на збліжэньні яе з мовай народнай, як галоўной крыніцай і базай разьвіцця мовы літаратурнай.

У поўнай шырыні паставіў гэтае пытаныне ў фактычна распачаў моўную дыскусію рэгабітаваны ў 1956 годзе пісьменнік Янка Скрыган, а ягоны артыкул пад сыцілым загалоўкам «Думкі аб мове» стаўся выходным пунктом для многіх спасыярогаў і пажаданьняў іншых удзельнікаў гэтае дыскусіі. Асноўны стрыжань разважаньняў Скрыгана зъмяшчаеца ў наступных словах:

Ведаць мову - знача ведаць законы яе будаваньня, ведаць яе народную аснову. Бо толькі ведаючы народную аснову мовы, можна ведаць, як правільна і праста выказаць думку, як натуральна, паводле законаў гэтай мовы, набудаваць фразу, дзе якое сказаць слова, патрэбнае іменна для гэтага месца, дзе зрабіць націск, дзе і як вымавіць галосныя, зычныя, цвёрдыя, мяkkія, уласцівыя гучанью гэтае мовы. Ведаць мову - гэта ў першую чаргу ведаць, як гаворыць народ⁵⁸.

«Ведаць, як гаворыць народ», і, зразумела, фармаваць сваю мову на базе мовы народнае - гэта галоўнае патрабаванье, якое ставіцца перад беларускімі пісьменнікамі і ўсімі тымі працаўнікамі культуры й мастацтва, сяродкам выказваньня якіх ёсьць слова. Далей Скрыган перасыцерагае перад тэй небясыпекай, якая станеца няўхільнай, калі творчыя працаўнікі культуры будуць аддаляцца ад мовы народнай, і, зварачаючыся пад іхным адрысам, кідае войстры

⁵⁷ Ф.Янкоўскі. Абыякавасць да роднага слова. «Літаратура і Мастацтва», № 38, 11.05.1957.

⁵⁸ Я.Скрыган. Думкі аб мове. Тамсама.

дакор:

Мы зарана адрываемся ад народнага творчага асяродзьдзя і, ня ўсьпейшы прыгасцьцца яго народнаму багацьцю, адразу нападаем на работу ў кабінет. Празь съцены кабінету да нас ужо вельмі трудна даходзіць і бляск народнай думкі, і гнуткасцьць фразы, і стройная прастата мовы, і трапнасць прыказкі, і мудрасцьць нагляданьня. Усё гэта мы ўжо чэрпаем з газэт ды з чужых кніг. Ад гэтага часта і нашая сужасцьць, і бледнасцьць, і канцылярызм, і аднастайнасцьць⁵⁹.

Выказаныя Скрыганам думкі хутка падхаплі беларускі савецкі літаратурны крытык Алесь Адамовіч. Паказаўшы на адрыў пісьменніка Івана Шамякіна ад народнай мовы ды адцеміўшы, што пісьменнікі 1920-30-ых гадоў «лічылі сваім важнейшым абавязкам сачыць, каб беларуская літаратурная мова вырастала на аснове ўсіх багацьцяў народнай мовы», Ал.Адамовіч выказвае гэткія пажаданьні для сучаснае літаратурнае мовы:

Літаратурная беларуская мова за апошнія дзесяцігодзьдзі стала больш нармалізаванай, узбагацілася лексычна. І тое, што літаратурная, «кніжная» мова стала больш адрозынівацца ад гутарковай - зусім заканамерна. Але гэта не азначае, што нармалізаваная літаратурная мова павінна быць пазбаўленая бытавых, народных і навет мясцовых хварбай, што яна можа нагадваць «перакладную» мову. Дыстыльваная вада хоць і чыстая, але мала прыемная на смак⁶⁰.

Як ужо гаварылася, у сілу русіфікацыінага працэсу зь беларускай літаратурнай мовы сяньня выкідваюцца й заменяваюцца расейскімі ўсё тыя слова, якія сваім коранем або слававаторнай будовай розніяцца ад адпаведных словаў расейскай мовы. Гэткая практика абронтуваеца патрэбай ачышчэння літаратурнай мовы ад «вузкіх дыялектызмаў» або «правінцыяналізмаў». Вось-жо Ал. Адамовіч выразна бярэ ў вабарону такія «дыялектызмы». «І ня трэба нам занадта баяцца слова «дыялектызм», - піша ён, - раней неабходна прыслушацца, як слова гучыць, удумацца, на колькі яно трапнае і зразумелае. У любым, самым маленькім «засеку» жывой народнай мовы можна часам знайсьці буйныя зянняты народнай мудрасці й дасыціпнасці»⁶¹.

Пытаныне беларускай мовы стаяла ў цэнтры ўвагі на сходзе актыву работнікаў літаратуры й мастацтва БССР, які адбыўся на

⁵⁹ Тамсама.

⁶⁰ А.Адамовіч. Багацце творчых індыўідуальнасцяў. «Літаратура і Мастацтва», № 21, 13.03.1957.

⁶¹ Тамсама.

пярэдадні 40-ой гадавіны Каstryчніцкай рэвалюцыі. Спасярод многіх выступленыяў у вабароне роднае мовы й ейнае народнасці на асаблівую заслугоўвала ўвагу выступленыне паэты Максіма Лужаніна. Ніжэй прыводзім найболыш харэктэрныя ягоныя слова:

Далейшае разьвіцьцё нашай культуры самым цесным чынам звязана з разьвіцьцём і пашырэннем беларускай мовы. На жаль, некаторыя нашы таварышы па творчай работе, мастакі, артысты, кампазытары, людзі, чые ўсе жыхы ёсць звязана зь беларускай культурай, вельмі часта ня ўжываюць мову народу. А ці можна стварыць нацыянальную культуру, не валодаючы ў дасканаласці мовай народу? Гэтым самым людзі закрываюць сабе дарогу да народнай душы, да духоўных здабыткаў народу. Хочаща, каб мова чулася ня толькі ў творчых арганізацыях, але і ў установах, школах сярэдняй і вышэйшай, каб яна была і на папяросной каробцы, і на трактары, і на станку. Гэта дасыць магчымага для разьвіцьця мовы, паспрыяе і прапагандзе беларускай кнігі⁶².

Знаёмыя чытача з важнейшым матарыялам моўнае дыскусіі ў пісьменніцкім асяродзьдзі БССР, нельга прайсьці міма цікавых і ўва ўсей шырыні пастаўленых заўвагаў Е.Ермаловіча аб г.зв. «дыялектызмах», пад якія, як ужо ўспаміналася, падцягваюцца адменныя ад расейскай мовы слова й формы і, як такія, мэханічна выкідаюцца з ужывання. Ермаловіч піша:

Нераспрацаванасць літаратурных нормаў часта прыводзіць да того, што ў нас часамі лічаць дыялектызмамі такія слова, якія ніколі ня былі імі і ня могуць быць навет з пункту погляду самых элементарных патрабаванняў лінгвістыкі... Дзе шукаць мяжу паміж дыялектызмамі й літаратурнай мовай? Такой абсолютнай мяжы, бадай, і быць ня можа. Але калі слова мае беларускі ці агульнаславянскі корань, бытую ў народзе, калі народ яго разумее ці навет зможа зразумець па самой прыродзе кораня, пя трэба нашым крытыкам, рэдактарам прыцірліва адносіцца да яго. Гэта значна ўзбагаціць і пашырыць нашу лексыку, якая ў ніякім разе не абмяжоўваецца слоўнікам у восемдзесят тысячі слоў (алюзія да «Руска-беларускага слоўніка» з 1953 г. - С.С.), а разы ў два, а можа і ў тройны разы большая⁶³.

Пытаныям культуры мовы, ейнай чысьціні й народнасці шмат прысьвяціў увагі савецкі беларускі літаратурны крытык Уладзімер Юрэвіч. Спасярод многіх фактараў, што павінны фармаваць і

⁶² «Літаратура і Мастацтва», № 88, 02.11.1957.

⁶³ «Літаратура і Мастацтва», № 8, 25.01.1958.

разьвіваць беларускую літаратурную мову, Юрэвіч, падобна як і іншыя пісьменнікі, высоўвае, як найважнейшы фактар - народнасць мовы. У артыкуле пад вымойным загалоўкам «Магутнае слова ты, роднае слова», узятым з ведамага вершу Янкі Купалы аб ролі роднае мовы ў нацыянальным жыцці народу, Юрэвіч піша:

Родная мова - гэта ў пэўнай ступені той грунт, на якім трymaeцца народнасць літаратуры, калі разумець яе, як імкненне да праўдзівага адлюстравання ў мастацкіх творах нашай рэчаіннасці, жыцця народу. Праўдзівае асьвятленыне навакольнага жыцця пад сілу толькі таму мастаку, які заўсёды з народам. Быць з народам абазначае для пісьменніка ня толькі вывучаць зъмест яго жыцця, але і формы выяўленення гэтага зъместу. Аднэй з такіх форм, найбольш даступнай для ўспрынняцця, як ведама, зъяўляецца мова народу. Здабыць харастров зь навычэрпных народных скарабаў, якімі зъяўляецца жывая народная мова, і ёсьць адзін з найпершых клопатаў сапраўднага пісьменніка⁶⁴.

Беларускія пісьменнікі выступілі ня толькі ў вабароне народных элемэнтаў беларускай мовы, якія зь яе выкідваюцца пад прылікам «дыялектызмаў» і «вузкіх правінціяналізмаў», але таксама, хоць і ня гэтак съмела, і ейнае спадчыны із старой беларускай мовы, якая таксама афіцыйна адкідаецца пад прылікам «архаізмаў». Яшчэ ў самым пачатку моўнае дыскусіі ў 1957 годзе цытаваны вышэй Юрэвіч пісаў:

Беларуская мова існуе не адно стагодзьдзе. І ў сучаснай літаратурнай мове мы сустрэнем шмат элементаў, якія былі ўласцівы мове XIX, XVIII і ранейшых стагодзьдзяў. Пісьменнік ня мае права не зважаць на тыя традыціі, якія складаліся стагодзьдзямі. Ігнараваць традыціі - значыць адрывавацца ад народу. Калі, напрыклад, паслушацца некаторых «рэфарматараў» і адмовіцца ад фанетычнага прынцыпу, на якім будзе ўзведзені права пісьменнікі сучаснай беларускай мовы, - гэта будзе азначаць адыход ад традыціі, што ляжыць у ядро народнай мовы і складае яе адметную асаблівасць⁶⁵.

Мы прывялі даволі шмат абышырных цытатаў з выкізваньняў беларускіх пісьменнікаў аб мове дзеля того, што ўвесь гэты цікавы й каштоўны матарыял для чытача ў вольным съвеце недаступны. А тым часам ён - вельмі паказальнае съветчаныне таго магутнага руху сярод пісьменнікаў і наагул некаторай часткі беларускай інтэлігенцыі ў вабароне роднае мовы перад русіфікацыяй. Вельмі харектэрна і ў

⁶⁴ «Полымя», № 3, 1960, б. 159.

⁶⁵ «Літаратура і Мастацтва», № 34, 27.04.1957.

савецкіх абставінах зусім зразумела, што бадай кожны з аўтараў стараецца ня толькі філягічна, але й палітычна аргументаваць сваё виступленыне ў вабароне мовы й неяк застрахаваць сябе перад эвэнтуальным абвінавачаньнем яго ў буржуазным нацыяналізме. Таму, як ужо ўспаміналася напачатку, адныя аўтары паклікаюцца на выказваныні Леніна ў карысыць нерасейскіх моваў Савецкага Саюзу, іншыя на практику ў галіне расейскае мовы, якая праводзіцца з метаю захаваныня ейнае чысьціні ѹ культуры, яшчэ іншыя выясняюць, што прышчапленыне масам камуністычных ідэяў можа быць найбольш пасыпаховым, калі яны будунь выкладацца ў іхнай роднай мове. Вельмі харктэрнае з гэтага гледзішча цьверджаныне цытаванага вышэй Юрэвіча:

Хто хоча клапаціцца пра тое, каб усё больш шырокія масы савецкіх людзей далучыліся да вялікіх камуністычных ідэялаў, той павінен як мага глыбей і больш дасканала ведаць родную мову, бо на роднай мове гэтыя ідэялы дойдуць да народу хутчэй і паўней. Цяжка зразумець тых людзей, якія лічаць для сябе вялікай заслугай забыццё роднай мовы. Яшчэ цяжэй зразумець іх, калі яны працуюць на радыё, дзе жывое слова народу павінна складаць асноўны зъмест творчай дзейнасці кожнага штатнага супрацоўніка й запрошанага выканануць. Беларускае радыё павінна набыць у эфіры сваё нацыянальнае аблічча⁶⁶.

Апрача тэарэтычных разважаныняў аб народнасці мовы й ейнай чысьціні, у многіх успомненых і няўспомненых артыкулах падаюцца й канкрэтныя прыклады русіфікацыі мовы, прыводзяцца многія слова й выразы, жыўцом перанесеныя з расейскае мовы ў беларускую мову, ды выясняецца, якія заміж іх павінны ўжывацца беларускія слова. Але літаральна ў ніводным выпадку гэтыя чужбы нашай мове элемэнты не называюцца сваім собскім іменем, як русіцызмы. Навет найбольш зыркія й зусім яшчэ ў беларускай мове сырый русіцызмы абходзяцца навакольнай дарогай, і ў такіх выпадках звычайна, як можна было спасыцерагчы ў прыведзеных цытатах, гаворыцца, што «гэтак не гаворыць народ», гэта «не народнае слова», гэта «канцылярышчына», «кніжная мова», «перакладная мова» й пад. У савецкім лексыконе існуецца тэрміны «палянізмы», «германізмы» й пад., але ня існуе слова «русицызмы», бо русіцызм не разглядаецца, як чужы ў дадзенай мове элемэнт, але як зьява зусім натуральная й пажаданая, што спрыяе развіццю і ўзбагачанью дадзенай нерасейскае мовы.

⁶⁶ Ул. Юрэвіч. Мастацкае слова па радыё. «Літаратура і Мастацтва», № 6, 22.02.1961.

* * *

Як ведама, старая беларуская літаратурная мова - мова гаспадарствавая Вялікага Княства Літоўскага, што разъвівалася на аснове паўночна-заходніх гаворак беларускага сярэдняга дыялекту і ўжо ў першай палавіне XV стг. сталася літаратурнай мовай⁶⁷, у сувязі з палітычным і нацыянальным заняпадам Беларусі ў XVII і XVIII стг. таксама ў гэным часе спыніла сваё існаваныне, як мова жывая. Новая беларуская літаратурная мова, што пачалася ў XIX стг. у выніку беларускага нацыянальнага адраджэння, разъвівалася на аснове заходніх гаворак сярэдняга дыялекту беларускай мовы⁶⁸. Як у сваім зараджэнні, гэтак і далейшым разъвіцьці яна ўжо не карысталася старой літаратурнай мовай, зь якой была страчаная ўсякая цягласць разъвіцьця, але фармавалася ўзбагачвалася на базе беларускай народнай мовы, чэрпала зь ёй патрэбныя ёй слова і выразы, а таксама, як бывае нармальна ў разъвіцьці кожнае мовы, тварыла для новых паняцьцяў патрэбныя нэалітізы згодна із законамі беларускае мовы. Гэткі кірунак разъвіцьця беларускай літаратурнай мовы трываў да пачатку 30-ых гадоў, калі ў сувязі із русіфікацыйным палітычным курсам у СССР ён быў раптойна спынены. Пачынаючы ад гэнага часу, асноўнай крыніцай і базай далейшага разъвіцьця беларускае літаратурнае мовы сталася, як мы бачылі, вылучна расейская мова.

Пры гэтым расейская мова сталася ня толькі крыніцай далейшага разъвіцьця беларускай літаратурнай мовы, як цвердзіць савецкая лінгвістыка і як афіцыйна вымагаюць ад нерасейскіх моваў партыйныя дырэктывы, але навет, як мы бачылі на мностве прыкладаў, зь беларускай мовы выкідваюцца тыя ейныя граматычныя формы і слова, якія ў ёй існавалі і былі агульна замацаваны ўжо раней, але розыніліся ад адпаведных формаў і словаў расейскае мовы. Такім парадкам русіфікацыя йдзе ня толькі ў пары з разъвіцьцём беларускай літаратурнай мовы, але і расыцягваеца на той ейны стан, у якім знаходзілася яна перад русіфікацыйнай кампаніяй, аб чым ані савецкая моваведа, ані партыйныя дырэктывы ў галіне мовы зусім не ўспамінаюць.

Беларуская літаратурная мова, разъвіваючыся перад русіфікацыйным пэрыядам на базе народнае мовы, як і наагул кожная мова, для абазначэння ўводжаных у мову новых паняцьцяў

⁶⁷ Я. Станкевіч. Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) ў розных пэрыяды гісторыі Беларусі. «Веда», № 1 (28), Нью-Ёрк, 1954, б. 5.

⁶⁸ Таксама, б. 6.

багата папаўняла свой лексычны запас словамі міжнароднага паходжання, якія ў сучасных мовах цывілізаванага сьвету набылі інтэрнацыянальныя характеристары. У сувязі з тым, што беларуская культура ў сваім разьвіцьці арыентавалася на заходнюю культуру, дык і запазычаныні беларускай мовай словаў інтэрнацыянальных адбываўся за пасярэдніцтвам моваў Захаду. Такія слова, лучыўшы ў беларускую літаратурную мову, або й надалей захоўвалі ў сабе некаторыя фанэтычныя й марфалягічныя элемэнты тых заходніх моваў, зь якіх былі запазычаныя, або, будучы раней запазычанымі й агульна пашыранымі, поўнасьцяй засымляваліся, так што іхны іншамоўныя характеристары пачаў зусім зацірацца.

Вось-жа яшчэ ў самым пачатку русіфікацыінага працэсу ў СССР як савецкая моваведа, гэтак і партыйная палітыка пачалі тарнаваць прынцып, што ўсякія іншамоўныя слова могуць запазычвацца нерасейскімі мовамі толькі й вылучна за пасярэдніцтвам расейскага мовы. Інакш кажучы, было пастаўленое перад нерасейскімі мовамі патрабаваныне, што ўсе запазычаныя імі раней слова іншамоўнага паходжання, як і запазычаныя ў будучыні, павінны захаваць у кожнай нерасейскай мове ўсе тыя фанэтычныя й марфалягічныя асаблівасці, якія яны маюць у расейскай мове. Вышэй цытаваны савецкі мовавед М.Каммары выразна гаворыць, што агульная тэндэнцыя да моўнай інтэрнацыяналізацыі ў разьвіцьці моваў народаў СССР, побач з уплывам на гэтыя мовы расейскага мовы, выяўляеца «ў засвойваныні асноўнага фонду інтэрнацыянальнай лексыкі цераз пасярэдніцтва расейскага мовы»⁶⁹.

Пытаныня русіфікацыі іншамоўнага лексычнага матарыялу ў беларускай мове мы ў гэтым артыкуле не разглядаем з тae простае прычыны, што яно было тэарэтычна й у балышыні выпадкаў практычна развязанае ўжо моўнай рэформай 1933 году, якая выходзіць за межы нашага разгляду. Адно варта прыпомніць, што ў самым пачатку русіфікацыі кампаніі, у пачатку 30-ых гадоў, у дачыненіі да нерасейскіх моваў народаў Савецкага Саюзу галоўная ўвага якраз была ськіраваная на раптоўнае й поўнае спыненне моўных працэсаў, празь якія нерасейскія мовы папаўнялі свой лексычны запас інтэрнацыянальнымі словамі, арыентуючыся ў асноўным на мовы Захаду, абмінаючы пасярэдніцтва расейскага мовы. Прыкладам, у дачыненіі да ўкраінскай мовы, як паказаў праф. Р.Смаль-Стоцкі на падставе багатага матарыялу, русіфікацыйная кампанія фактычна й пачалася ад патрабавання ўніфікацыі

⁶⁹ М.Каммари, тамсама, б. 72.

на расейскай базе тэхнічнай і навуковай тэрміналёгіі, як і наагул усіх словаў іншамоўнага паходжаньня⁷⁰. Таксама ў Беларусі галоўным аб'ектам бальшавіцкіх нападаў сталася дзейнасць Тэрміналятгічнай Камісіі Беларускай Акадэміі Навук з прычыны апрацоўваньня ёй беларускай навуковай і тэхнічнай тэрміналёгіі ў адрыве ад расейскае мовы.

Пасыльшая моўная практыка ў СССР пасыля рэформы 1933 году працэс русіфікацыі словаў іншамоўнага паходжаньня ўжо поўнасцяй завяршила, так што беларускім элемэнтам у гэтай катэгорыі словаў астаўся адно правапіс, ды й той моцна зрусяфікаваны гэтай рэформай. Сяныня навет асабовыя собскія імёны разглядаюцца ў беларускай літаратурнай мове, як слова іншамоўнага паходжаньня й ужываюцца з расейскім моўнымі асаблівасцямі. Найбольш пракуднае для беларускай мовы ёсьць і тое, што ў яе цяпер мэханічна ўведзеныя з расейскай мовы зусім раней ня ўжываныя як у літаратурнай мове, гэтак і ў народных дыялектах імёны па бацьку («отчества»).

Савецкая сучасная моваведа згары залічае да расейскіх слоўных запазычаньняў наагул усе бяз вынікту словы іншамоўнага паходжаньня ў нерасейскіх мовах СССР, пры гэтым навет і такія словаў іншамоўнага паходжаньня, якія ані фанэтычна, ані сваёй словамтворнай будовай нічым ня рознічаюцца ад расейскае мовы, а для дадзеных моваў усімі сваімі элемэнтамі становяць зусім незалежныя ад расейскае мовы запазычаньні. Гэтак успомнены беларускі савецкі мовавед М.Крукоўскі ўсе словаў беларускае мовы інтэрнацыянальнага паходжаньня, якія ацэньвае на 13-15% усяго моўнага стану беларускае мовы, мэханічна адносіць да расейскіх запазычаньняў⁷¹. Такім парадкам савецкая моўная падлітка ськіраваная на спыненне адначасна двух раўнажных працэсаў нармальнага й прыроднага разъвіцця беларускай літаратурнае мовы: ейнага базаваньня на беларускай народнай мове й ейнай арыентацыі на Захад у галіне прысвойваньня патрэбных інтэрнацыянальных словаў, прымусіўшы ў першым і другім выпадку арыентавацца вылучна на расейскую мову.

Галоўным лёзунгам беларускага нацыянальнага адраджэння было захаваньне роднае мовы. Яшчэ ў канцы мінулага стагодзьдзя першым Францішак Багушэвіч кінуў славуты лёзунг: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмёrlі». Пасылей Янка Купала, пераняўшы на сябе духовае правадырства беларускага народу, у шмат якіх сваіх праграмных вершах вызначаў ролю роднае мовы, як

⁷⁰ R.Smal-Stocki, тамсама, б. 88, 108-122, 134 і нас.

⁷¹ М.Крукоўскі. Рускі лексічны ўпльў, б. 90.

найважнейшага й наймагутнейшага фактару нацыянальнага йснаваньня беларускага народу. Гэтую ідэю падхоплівалі й разывівалі іншыя беларускія нацыянальныя паэты, як у пэрыяд нашаніўскага адраджэння, гэтак і пасля - у пэрыяд нацыянальна-вызвольны. Сяньня, у часох найжахлівейшага нацыянальнага паняволення, гэтае пачэснае гістарычнае заданыне захаваньня роднае мовы ўзялі на сябе таксама беларускія паэты й пісьменнікі, будучы поўнасьцяй съведамымі, што йснаваньне мовы зьяўляецца раўназначнае з нацыянальным існаваньнем беларускага народу й ягонай нацыянальнай культуры.

**Крыніца: www.zbsb.org/lib
© PDF: Камунікат.org, 2011 год**

ЗМЕСТ

Прадмова. «Дзеля беларускасці беларускае мовы». Вінцук Вячорка
Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русіфікацыі наму
працэсу

Звужэнье сферы ўжываньня беларускай мовы

Савецкая беларусская літаратурная мова

Русіцызмы ў галіне марфалёгіі

Русіцызмы ў синтаксе

Фразэалёгія й ідыёматычныя выразы

Русіцызмы ў галіне слоўніцства

 А. Словы з рознымі ў абедзівюх мовах каранямі

 Б. Словы із супольнымі каранямі, але з расейскай структурай

 В. Беларускія слова з расейскім значаньнем

Мова мастацкае літаратуры

Пісьменнікі ў абароне мовы